

Rükneddin es-Semerkindî'nin 'Risâletü'r-rûh/Ruh Risâlesi' Adlı Eseri: Tahlil ve Tahkîk

Rukn al-Dîn al-Samarqandî's Work Titled 'Risâlat al-rûh/Risalah of Soul':
Analysis and Investigation

Mustafa Vacid AĞAOĞLU

Dr., Bursa/Türkiye

Ph.D., Bursa/Türkiye

agaoglu.mustafavacid@gmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-5235-4551>

Makale Bilgisi

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi

07 Ekim 2023

Kabul Tarihi

09 Aralık 2023

Yayın Tarihi

31 Aralık 2023

İntihal

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mustafa Vacid Ağaoglu).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Article Type

Research Article

Date Recieved

07 October 2023

Date Accepted

09 December 2023

Date Published

31 December 2023

Plagiarism

This article has been scanned with iThenticate software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mustafa Vacid Ağaoglu).

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Ağaoglu, Mustafa Vacid. “Rükneddin es-Semerkindî'nin 'Risâletü'r-rûh/Ruh Risâlesi' Adlı Eseri: Tahlil ve Tahkîk”. *Kader* 21/2 (Aralık 2023), 576-610. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1372608> ”

Öz

Ruh meselesi, İslâm ilim ve düşünce tarihinin önemli ve merkezî konularından biri olmuştur. Zira ruh, insanı oluşturan iki unsurdan birini teşkil etmektedir; insan konusu ise hiç şüphesiz İslâm medeniyetinin önemi haiz meseleleri arasında yer almış ve bu konu İslâm entelektüellerini pek meşgul etmiştir. Bu bağlamda İslâm ilim ve düşünce havzasında biri naslardan hareketle diğeri ise Antik Yunan felsefesinden esinlenerek başlıca iki ana ruh tanımı inşa edilmiştir. Kelâmcılar ruhu, “*latif bir cisim*” olarak telakki etmişlerdir. Filozoflar ise onu, “*soyut bir cevher*” şeklinde tasavvur etmişlerdir. Kelâm ve felsefe arasındaki ruha dair bu ihtilaf, sadece fiziksel anlamda münhasır kalmamıştır; eskatoloji boyuta kadar giderek asırlarca süren bir polemige sebep olmuştur. Klasik-sonrası İslâm düşüncesinde, birçok konuda olduğu gibi bu mesele sadedinde de felsefenin etkisi diğer geleneklerin üzerinde görülmüştür. Öyle ki mezkûr dönemde ve sonraki süreçlerde kelâmî perspektiften ele alınan ruha dair eserler, felsefî perspektifi es geçememiştir. Bu bağlamda kelâmcı perspektif, kendisiyle ihtilaf ettiği ve özellikle meselenin bir ucu eskatolojik eksene uzandığı için filozoflara karşı eleştirilerini yapmış ve onların bu yöndeki tasavvurlarının çürütülmesini önemli bulmuştur. Mezkûr dönemin, yani klasik-sonrası İslâm ilim ve düşüncesinin bariz isimlerinden biri de Mâtürîdî ve Hanefî mezheplerine mensup Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkandî (ö. 701/1301)'dir. Semerkandî, kelâm, Kur'an ilimleri, tefsir, fıkıh, hadis ve tasavvuf gibi alanlarda pek çok eser ve risâleler kaleme almıştır. Müellifin kaleme aldığı ve günümüze kadar ulaşan eserleri/risâleleri arasında; insanî-nâtik ruha dair “*Risâletü'r-rûh*” adlı bir eseri de yer almaktadır. Eserini bir giriş ve on fasıl/bölümden oluşturan Semerkandî, bir yandan naslardan beslenerek bir diğer yandan kısmî de olsa aklî argümanlardan hareketle; kelâmî ve tasavvufî bir üslup kullanmıştır. Eser, ruh konusunu ve bu bağlamda insanın mahiyetini, ruhun tanımı ve mahiyetini, bu sadette Ehl-i Sünnet ve filozofların görüşleri arasında karşılaştırma ve filozoflara yönelik eleştiriler, eskatolojige dair meâd meselesi, mutasavvıfların ruha dair düşünceleri, yine müellifin hadis olarak nitelendirdiği “*nefsini bilen Rabbin bilir*” sözü üzerinden Allah tasavvuru ve benzeri hususları ihtiva etmektedir. Bir mütekellim olarak ve Ehl-i Sünnet çizgisinden giderek Semerkandî, söz konusu risâlesinin ana problemi “*insan*” denildiğinde anlaşılması gerekenin ne olduğu, ruhun mahiyeti, meâdın hangi surette gerçekleşeceği ve bu meseleler üzerinden filozoflara yönelttiği eleştiriler ekseninde dönmektedir. Araştırma ve incelemelerimiz neticesinde mezkûr risâlenin henüz tahkik ve neşrinin yapılmadığı görülmüştür. Yine incelemelerimiz sonucunda söz konusu risâlenin iki el yazma nüshasına ulaşılmıştır. Elinizdeki bu çalışma, Semerkandî'nin *Risâletü'r-rûh* adlı eserinin tahkikli neşri ve inceleme kısmını kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Felsefe, Rükneddin es-Semerkandî, *Risâletü'r-rûh*, İnsan, Ruh, Beden.

Abstract

The matter of the soul has been one of the most important and central matters in the history of Islamic science and thought. For the soul constitutes one of the two elements that make up the human being, and the issue of the human being has undoubtedly been one of the most prominent matters in Islamic civilization and has been a major preoccupation for Islamic intellectuals. In this context, the Islamic basin of knowledge and thought has constructed two main definitions of the soul, one based on the Qur'anic teachings and the other inspired by Ancient Greek philosophy. Theologians conceived of the soul as a “subtle body”. Philosophers, on the other hand, conceived it as an “abstract substance”. This dispute between kalâm and philosophy over the soul has not only been confined to the physical realm, but has also extended to the eschatological dimension, leading to a polemic that has lasted for centuries. As with many issues in post-classical Islamic thought, the influence of philosophy on this issue has been seen to be greater than that of other traditions. In fact, in the aforementioned period and later on, works on the soul from a theological perspective could not bypass the philosophical perspective. Within this framework, the theological perspective criticized the philosophers because they disagreed with it and especially because one end of the issue extended to the eschatological axis, and found it important to refute their conceptions in this regard. One of the most prominent figures of the aforementioned period, i.e., post-classical Islamic science and thought, was Abû Muhammad Rukn al-Dîn Ubaydallâh b. Muhammad b. 'Abd al-'Aziz al-Samarqandî (d. 701/1301), a member of the Mâturidî and Hanafî sects. Samarqandî wrote many works and treatises on kalâm, Qur'anic sciences, tafsir, fiqh, hadith, and mysticism. Among the author's works/risâlas/treaties that have reached the present day, there is a work titled “*Risâlat al-rûh*” on the humanitarian-nâtik (speaking) rational human soul (*al-rûh al-nâtiq al-insânî*). Comprising an introduction and ten chapters, al-Samarqandî used a theological and mystical style, drawing on the teachings of the Qur'ân on the one hand, and partly on rational arguments on the other. The work includes

the subject of the soul and the essence of the human being in this context, the definition and essence of the soul, the comparison between the views of the Ahl al-Sunnah and the philosophers in this regard, and the criticisms against the philosophers, the issue of *ma'ād* (the end) in eschatology, the thoughts of the Sufis on the soul, the perception of Allah through the saying "Whoever knows himself, knows his Lord", which the author considered as a hadith, and similar issues. As a mutakallim and following the line of Ahl al-Sunnah, the main problem of al-Samarqandī's treatise revolves around what should be understood when it comes to "human being", the nature of the soul, the manner in which *ma'ād* will be realized, and his criticisms of philosophers over these issues. Based on our research and studies, it has been observed that the aforementioned treatise has not yet been analyzed and published. Furthermore, two manuscript copies of the treatise in question were found as a result of our investigations. This study covers the critical edition and review of al-Samarqandī's *Risālat al-rūh*.

Keywords: Kalām, Philosophy, Rukn al-Dīn al-Samarqandī, *Risālat al-rūh*, Human, Soul, Body.

Giriş

Ruh konusu, İslâm düşüncesinin önemli ve hayatî meselelerinden birini teşkil etmiştir. Zira ruh, bir yandan psikolojik ve ahlakî bir boyuta sahipken; bir diğer yandan da eskatolojik ve metafiziksel yönüyle öne çıkmaktadır. İslâm düşüncesinde kelâm, felsefe ve tasavvuf geleneklerinin neye "insan" denildiğini ya da insan olarak ifade edilen varlığın mahiyetinin ne olduğu yönündeki soru ve araştırmalarında gayet tabî 'ruh', hep gündemde olmuştur. Zira insanı insan kılan iki husustan biri hiç şüphesiz ruhtur.

İslâm düşüncesinde bir ruh-nefis düalitesi de görülmüştür. Bu bağlamda kelâm geleneği, ruh ve nefsi aynı ve özdeş kabul etmiştir. Felsefe geleneği genellikle¹ nefis ve ruhu birbirinden ayırarak, ruhu nefsin bineği olarak görmüşlerdir. Böylece filozoflara göre ruh, nefsin güçlerini bedenün cüzlerine taşıyan bir unsurdur. Dolayısıyla da bedenün ölümüyle ruh varlığına devam edemez, bâkî olan nefistir. Tasavvuf geleneği ise ruh ve nefsi aynı cevher kabul etmekle birlikte, onlara göre ruh iyiliklerin; nefis ise kötülüklerin kaynağıdır. Başka bir deyişle tasavvuf geleneği açısından ruh, eğitilmiş nefis; nefis ise eğitilmemiş ruhtur.²

İslâm düşüncesinin gerek klasik döneminde gerekse klasik-sonrası dönemde ruh veya filozofların deyimiyle nefis üzerine pek konuşulmuş, bu yönde eserler kaleme alınmıştır. Ne var ki klasik dönemdeki ruh bahislerinde her gelenek genelde kendi düşünce ve tasavvurunu ortaya koyarken; klasik-sonrası dönemde ve özellikle Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile birlikte ve sonrasında felsefe egemen olmuş, diğer geleneklere sirayet etmiş ve onları bir şekilde etkilediğinden dolayı bu konuda da yani ruh hakkında yazılan eserlerde de adeta bir kolektif retorik veya üslup benimsenmiştir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse klasik-sonrası dönemde felsefe boyası ile boyanın diğer İslâm düşünce gelenekleri ve özellikle kelâm geleneği, insanî ruha dair düşüncesini serdederken mutlaka felsefenin de söz konusu meseleye yönelik tasavvuruna değinmek zorunda kalmıştır. Bunun nedeni ise kelâm ve felsefe arasında genelde insanın mahiyetine dair ve özelde ise "ruh" konusu üzerinde ortaya çıkan ciddi ihtilaftan

¹ Bazı istisnalar hariç, örneğin İbn Bâcce, ruh ve nefsin iki sözcük olup fakat mevzu yönünden tek ve aynı şey olduklarını ifade eder. bk. Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. es-Sâîğ İbn Bâcce, *Tedbîrül-mütevaḥḥid*, thk. Mâcid Fahrî (*Resâ'ilü İbn Bâcce el-ilâhiyye* içinde), (Beyrut: Dâru'n-Nehâri li'n-Neşr, 1991), 49.

² Ali Durusoy, *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 34, 107; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 262.

kaynaklanmaktadır. Kelâm geleneği³ ruhu, “*latif bir cisim*” görürken;⁴ felsefe geleneği onu “*soyut bir cevher*” olarak tanımlamıştır.⁵

Yine insanın mahiyeti hususunda kelâmın hâkim görüşü, insanın ruh ve bedenden oluşan düalist bir varlık olduğu yönündeyken;⁶ felsefe ise insanın asıl mahiyetini ruhtan, daha doğrusu kendi ifadesiyle nefisten ibaret görmüştür.⁷ İki gelenek arasındaki bu ihtilaf, doğal olarak eskatoloji boyuta kadar gitmiştir. Kelâmcılar, meâdın, dolayısıyla uhrevî sevap ve ikâbın ruhânî ve cismânî şeklinde gerçekleşeceğini kabul ederken;⁸ filozoflar, öteki hayatın yalnız ruhânî olarak gerçekleşeceğini ileri sürmüşlerdir.⁹

İşte tüm bu saiklerden ötürü klasik-sonrası dönemde özellikle kelâm eserlerinde ruh bahislerinde felsefî tasavvura da değinilmiştir, bu konuda filozoflara eleştiriler ve reddiyeler getirilmiştir. Bu dönemin, yani klasik-sonrası İslâm düşüncesinin isimlerinden biri de Rükneddin Ubeydullah es-Semerkandî (ö. 701/1301)'dir. Geç dönem Mâtürîdî âlimlerinden olan Semerkandî, insanî nâtık ruha dair “*Risâletü'r-rûh*” adlı bir eser kaleme almıştır. Müellif eserini kelâmî ve tasavvufî bir üslupla ele almış, İslâm düşüncesinin her üç geleneğinin de genel olarak ruha ilişkin görüşlerine yer vermiştir. Filozofları şiddetle eleştiren Semerkandî'nin, kelâmcı ve tasavvufçu geleneklere bağlılığı görülmektedir.

Bu çalışmada, -araştırmalarımıza binaen- daha önce tahkiki ve neşri yapılmayan Semerkandî'nin söz konusu risâlesinin inceleme ve tahkiki yapılmıştır. Çalışma, başlıca üç ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlık altında müellifin biyografisi ele alınmaktadır ki bu da kendi içerisinde müellifin hayatı ve eserleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İkinci başlıkta, risâle incelenmektedir. Bu da kendi içerisinde risâlenin tanıtımı ve muhteva analizi olmak üzere yine iki alt başlıktan müteşekkildir. Üçüncü başlık ise risâlenin tahkikli metin neşrinden oluşmaktadır.

³ Kelâm geleneğinin ruha dair yaygın kanaati onun “*latif cisim*” olmakla birlikte; söz konusu meseleye ilişkin bazı istisnalar da söz konusu olmuştur. Bu bağlamda kelâmcılar arasında ruhun, “*soyut cevher*” olduğu kanaati de mevcuttur ve bu görüş esasında Muammer b. Abbâd es-Sülemî'ye dayanmaktadır. Bu tasavvur sonraki dönemlerde Şehristânî, Beyzâvî, İcî, Teftâzânî, Cürcânî gibi bazı âlimler tarafından da kabul edilmiştir. bk. Muhit Mert, *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelâmî Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 58; Murat Kaş, “Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İnsanî Nefs”, *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 206, 211. Yine Cüveynî'nin de aynı görüşü benimsediğini görmekteyiz. bk. Şaban Haklı, “Eş'arî ve Cüveynî'nin İnsan Anlayışı”, *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 97-99, 101. Bunların hâricinde yine bu konuda Halîmî, Râgıb el-İsfahânî ve Gazâlî gibi isimler de felsefe geleneğine katılmaktadır. bk. Emrullah Fatış, *Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler* (Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2016), 137.

⁴ Mert, *İnsan Nedir?*, 48-58; Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 32.

⁵ İbn Sînâ, *Risâle fî ma'rifeti'n-nefsi'n-nâtıkati ve ahvâlihâ* (Birleşik Krallık: Müessesetü Hindâvî, 2018), 9-10; İbn Sînâ, *en-Necât*, thk. Abdurrahman 'Umeyra (Beyrut: Dâru'l-Ciyl, 1412/1992), 2/11.

⁶ Kelâm geleneğinde insanın mahiyetine yönelik şu üç farklı tasavvur inşa edilmiştir: 1) Başını Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın çektiği görüştür ki insanı bedenden ibaret görmektedir. 2) Başını İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm'ın çektiği görüştür ki insanı ruhtan ibaret görmektedir. 3) İnsanı bir bütün olarak ruh ve bedenden ibaret gören görüştür. Bu görüş, kelâmın insanın mahiyetine dair tasavvurunun hâkim kanaatini yansıtmaktadır.

⁷ İbn Sînâ, *Risâle fî ma'rifeti'n-nefsi'n-nâtıkati ve ahvâlihâ*, 9-10.

⁸ Molla Sadruddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî (Molla Sadrâ), *el-Hikmetü'l-müte'âliye fî esfâri'l-'akliyyeti'l-erba'a* (Beyrut: Dâru İhyâi's-Sürasi'l-'Arabî, 1410/1990), 9/165; Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî, *el-Emed 'ale'l-ebed*, nşr. Ort K. Rusn (Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1399/1979), 152-153.

⁹ Fârâbî, *Uyûnu'l-Mesâil*, thk. ve çev. Şerife Gürel (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 76; İbn Sînâ, *el-Adhaviyye fî'l-me'âd*, nşr. ve çev. Mahmut Kaya (*Felsefe ve Ölüm Ötesi* içinde), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 42.

Çalışmanın inceleme kısmında zaman zaman analiz yapılsa da daha ziyade tasvirî bir yöntem takip edilmiştir. Tahkik kısmı ise İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) yöntemi üzerinden yapılmıştır. Çalışmada klasik ve günümüz olmak üzere iki tür kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmanın kapsamı, Rükneddin es-Semerkandî'nin söz konusu risâlesinin tahkiki ve bu bağlamda insanî ruha dair tasavvurunun ortaya koyulmasıyla sınırlıdır. Elinizdeki çalışmada güdülen amaç, Semerkandî'nin daha önce neşredilmemiş mezkûr risâlesini neşretmek ve buradan hareketle de müellif açısından “insan” denildiğinde anlaşılması gerekenin ne olduğu veya “insan” olarak ifade edilen varlığın mahiyetinin ne olduğu? Ruhun mahiyetinin ne olduğu? Ahiret hayatının nasıl gerçekleşeceği? Ve benzeri sorulara getirilen cevaplardır.

1. Rükneddin es-Semerkandî'nin Biyografisi

1.1. Hayatı

Asıl adı Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkandî'dir. Bazı kaynaklar adının 'Abdullah' olduğunu kaydeder.¹⁰ Müellif hakkında tabakât/terâcim kitapları veya bibliyografik eserlerde ve yine Hanefî tabakât eserlerinde fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Semerkandî'nin geç dönem Mâtürîdiyye ve Hanefî âlimlerinden olduğu kesindir. Nitekim bunu, eserlerini incelerken de görebilmek mümkündür. Mamafih onun hakkında bilgi veren kimi müellifler, kendisinin yaşadığı dönemin Hanefî ve Mâtürîdî mezhebinin önemli isimlerinden olduğunu kaydederler. Semerkandî, Rükneddin'nin yanı sıra; Veliyyüddin, Zekiyyüddin, Zeynüddin, Bârsâh veya Bârşâh gibi lakaplarla da anılmıştır. Doğum yeri ve tarihine dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte nisbesinden Semerkantlı olduğu ve H. 7/M. 13. yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Semerkandî, önce Bağdat'ta ikamet etti ve orada Muzafferüddin İbnü's-Sââtî'den (ö. 694/1295) tahsil ve icazet aldı, ardından Dımaşk'a giderek hayatının son evresini orada ikmal etti. Dımaşk'ta evvel emirde Zâhiriyye Medresesi'nde; daha sonra Nûriyye Medresesi'nde müderrislik görevini icra etti. Ancak Semerkandî Nûriyye'deki görevine başlamasının henüz altıncı gününde, Zâhiriyye Medresesi'nin bekçilerinden Ali el-Havrânî (diğer adıyla Tâyy el-Havrânî) isimli şahıs tarafından parasını gasbetmek amacıyla H. 701/M. 1301 tarihinde öldürülerek medresenin havuzuna atıldı. Daha sonra, iki ay geçtikten sonra sorgulanan cani, işlediği suçunu ikrar etti ve bunun üzerine cinayet mahallinde idam edildi.¹¹

Hakkında fazla bilgi olmayan Semerkandî'nin, doğal olarak hocaları ve öğrencilerine dair bilgiler de oldukça kısıtlıdır. Bu bağlamda kaynaklar, İbnü's-Sââtî olmak üzere sadece tek bir hocasından

¹⁰ Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, nşr. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997), 4/176; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn* (İstanbul: Vekâlet el-Meârifü'l-Celîle, 1951) 1/463; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957), 6/121. Ayrıca Semerkandî'nin bazı eserlerinin dibacesinde de adı 'Abdullah' olarak kaydedilmektedir. Örneğin bk. Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *Risâle fi'r-rûh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 000933), 102b.

¹¹ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000), 19/271-272; Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî, *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâr er-Rufâî, 1410/1989), 4/428; Mustafa Sinanoğlu, “Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023).

bahsetmektedir. Mezkûr hocası, *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn* adlı eserini Semerkandî'ye rivayet etme icazeti verdi.¹²

Semerkindî'nin öğrencilerinden ise -ulaşabildiğimiz bilgilere göre- yine tek bir isimden bahsedilmektedir. Kaynaklara göre ondan Muhyiddîn Yahyâ b. Süleymân b. Ali er-Rûmî el-Erzincânî¹³ (ö. 728/1327) ders almıştır.¹⁴

Rükneddin es-Semerkindî, kelâm, fıkıh, tefsir, hadis ve tasavvuf gibi alanlarda pek çok eserler kaleme almıştır. Dolayısıyla bu açıdan da bakıldığında Semerkandî'nin çok yönlü bir âlim olduğu söylenebilir.

1.2. Eserleri

1.2.1. Neşredilmiş/Tahkîk Edilmiş Eserleri

Rükneddin es-Semerkindî'nin neşredilmiş eserleri şunlardır:

1. *el-'Akîdetü'r-Rükniyye*. Tam adı *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fî şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullâh* (العقيدة الركنية في شرح لا إله إلا الله محمد رسول الله)'tır. Bu eser, Semerkandî'nin eserleri arasında en meşhur olanıdır. Adından da anlaşılacağı üzere kelâm/inanç meselelerini içermektedir. Eser, Mustafa Sinanoğlu tarafından tahkîk edilerek yayımlanmıştır.¹⁵

2. *Câmiu'l-usûl fî beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye fî usûli'l-fikh* (جامع الأصول في بيان القواعد الحنفية (والشافعية في أصول الفقه)). Söz konusu eser, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin usulünü karşılaştırmalı olarak ele alan fıkıh usulüne dair bir çalışmadır. Eser, iki cilt olarak İsmet Garibullah Şimşek tarafından tahkîk edilerek yayımlanmıştır.¹⁶

3. *Telhîsu Câmi'i'l-usûl* (تلخيص جامع الأصول). Eser, zikredilen bir önceki eserin kısaltılmış versiyonundan ibarettir. Bu eser, "Rükneddin es-Semerkindî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili" başlığı altında yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve yayımlanmıştır.¹⁷

4. Kütüphanede *Tefsîrü's-Semerkindî* (تفسير السمركندي) adıyla kayıtlı¹⁸ olan eseri, "Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî'nin Garîbü'l-Kur'ân Eserinin Tahkikli Neşri, Tanıtım ve

¹² Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedreddîn Ebû Firâs en-Ne'sânî (Mısır: Dâru's-Saâde, 1324), 27; Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed".

¹³ Bazı araştırmacılar, muhtemelen yanlışlıkla el-Erzincânî yerine; 'el-Âzerbaycânî' olarak nakletmişlerdir. bk. Sinanoğlu, "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed"; Mühenned İsmail, *Rükneddin es-Semerkindî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 14.

¹⁴ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî, *el-Cevâhirü'l-muđiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Dâru Hicr, 1413/1993), 3/589; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 225.

¹⁵ Esere ulaşmak için bk. Ebû Muhammed Rüknüddin Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî, *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fî şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah*, thk. Mustafa Sinanoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 1429/2008).

¹⁶ Esere ulaşmak için bk. Rükneddin Ubeydullah es-Semerkindî, *Câmiu'l-usûl fî beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye fî usûli'l-fikh*, thk. İsmet Garibullah Şimşek (Ankara: TDV İSAM Yayınları, 1442/2021).

¹⁷ Mühenned İsmail, *Rükneddin es-Semerkindî'nin "Telhisu Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3896 vr. 25-75.

Değerlendirme” başlığı altında yüksek lisans tezi olarak çalışılmış ve yayımlanmıştır.¹⁹ Muhakkik çalışma kısmında şu ifadeler yer vermektedir: “Eserin ismi kaynak olarak kullandığımız iki nüshada da zikredilmemektedir. Müellif eserin giriş bölümünde eserin telif sebebinden bahseder ve eserin içeriğine de kısaca değinir. Es-Semerkandî eserin konusunun Kur’an-ı Kerim’deki kapalı kelimler, lafızlar olduğundan ve bunların inceliklerinden, bu lafızların tefsirinin, te’vilinin ve i’caz’a bakan yönlerini de ele alacağından bahseder. Biz de bu bilgilerden hareketle eseri Garîbü’l-Kur’ân şeklinde isimlendirmeyi uygun gördük”.²⁰

5. *el-Ḳavâ'idü'l-fıkhîyye* (القواعد الفقهية). Bu eser tahkik edilmiş ve makale olarak yayımlanmıştır.²¹

6. *fi ma'rifeti'l-insân* (في معرفة الإنسان). Bu eser, ağırlıklı olarak insanî ruh meselesini, yanı sıra beden ve Tanrı tasavvuruna dair görüşleri içermektedir. Mustafa Vacid Ağaoğlu tarafından tahkik edilerek makale olarak yayımlanmıştır.²² Şu hususa da özellikle vurgu yapalım ki Semerkandî'nin *fi ma'rifeti'l-insân* adlı risâlesi, elinizdeki bu çalışmada tahkikini yapmış olduğumuz “*Risâletü'r-rûh*” adlı eseriyle yakından bağlantılıdır, aralarında benzerlik bulunmaktadır. Zira mezkûr her iki eserin/risâlenin temel konusunu teşkil eden unsur; ruh meselesidir.

1.2.2. Neşredilmemiş/Tahkik Edilmemiş Eserleri

Rükneddin es-Semerkandî'nin neşredilmemiş bazı eserlerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

7. *Mülahhaş min Şerhi Me'âni'l-âşâr* (ملخص من شرح معاني الآثار). Bu eser, hadisler arasında çelişki bulunduğu iddialarını çürütmek için Ebû Ca'fer et-Tahâvî tarafından kaleme alınan eserin bir özetinden ibarettir.²³ Söz konusu eser, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 931'de kayıtlıdır.

8. *Tefsîrû ba'di suveri'l-Ḳur'ân* (تفسير بعض سور القرآن). Özellikle küçük surelerin veciz bir şekilde tefsirini yapan kısa bir risâledir. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 3668-2'de kayıtlı bulunmaktadır.

9. *İ'câzü'l-Ḳur'ân* (إعجاز القرآن). Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 168-1'de kayıtlıdır.

10. *'Akâ'idü's-Şeyh Rükniiddîn es-Semerkandî* (عقائد الشيخ ركن الدين السمرقندي). Sinanoğlu'na göre söz konusu eser, Semerkandî'nin kelâm ilmine dair en hacimli eseri olup; *el-'Akîdetü'r-Rükniyye* bunun özeti niteliğindedir.²⁴ Eser, *el-Akâ'id* adı altında Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah 1248'de kayıtlı bulunmaktadır.

¹⁹ Mustafa Arıcan, *Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî'nin Garîbü'l-Kur'ân Eserinin Tahkikli Neşri, Tanıtım ve Değerlendirme* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

²⁰ Arıcan, *Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî'nin Garîbü'l-Kur'ân Eserinin Tahkikli Neşri, Tanıtım ve Değerlendirme*, 14.

²¹ Rükneddin es-Semerkandî, *el-Ḳavâ'idü'l-fıkhîyye*, “Kitâbü el-Ḳavâ'idü'l-fıkhîyye li'ş-Şeyh Rükniiddîn es-Semerkandî dirâsetün ve tahkîk”, thk. Osman Mahmud Saîdullah-Mevlûd Muhammed İbrahim, *Mücellletü el-Câmi'ati'l-İrakiyye* 55/3 (1444/2022).

²² Rükneddin es-Semerkandî, *fi ma'rifeti'l-insân*, “Rükneddin es-Semerkandî'nin 'fi Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik”, thk. Mustafa Vacid Ağaoğlu, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023). Ayrıca Semerkandî'nin söz konusu eseri bağlamında ruha dair görüşleri hakkında bir makale yazılmıştır. bk. Ömer Tay, “Ubeydullâh b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkandî'nin Risâle fi'r-rûh Adlı Eseri Bağlamında Ruh Anlayışı”, *Sufiyye* 14 (Haziran 2023).

²³ Sinanoğlu, “Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed”.

²⁴ Sinanoğlu, “Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed”.

11. *Şerhü esmâ'i'llâhi'l-ḥüsnâ* (شرح أسماء الله الحسنى). Süleymaniye Kütüphanesi, Muğla Hoca Mustafa Efendi 109-15'te kayıtlıdır.
12. *Risâletü'l-ḳalbi fi'l-melekût* (رسالة القلب في الملكوت). Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami 1674-1'de kayıtlı bulunmaktadır. Bu eser, 19. yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Kesedarzâde İsmail Fethi tarafından Türkçeye çevrilmiştir, yakın zamanda da söz konusu çeviri Ahmet Burhan Kara tarafından yayına hazırlanmıştır.²⁵
13. *Risâle fi 'ilmi'l-ḥaḳîka* (رسالة في علم الحقيقة). Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami 1674-2'de kayıtlı bulunmaktadır.
14. *Risâle fi 'ilmi't-ṭarîḳati ve'l-ḥaḳîka* (رسالة في علم الطريقة والحقيقة). Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami 1674-3'te kayıtlı bulunmaktadır. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1695-13'te "*Risâle fi'l-îmân ve'l-küfr*" olarak kayıtlıdır. Bu eser bir önceki risâleyle benzer adı taşısa da ve yine muhteva açısından birbirine benzese de, esasında iki ayrı eserlerdir.
15. *Risâle fi'l-'ibâdeti ve'l-'ubûdiyye* (رسالة في العبادة والعبودية). Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami 1674-5'te kayıtlıdır.
16. *Mesâilü't-ṭarîḳati ve'l-ḥaḳîka* (مسائل الطريقة والحقيقة). Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami 1674-6'da kayıtlıdır.
17. *Risâletü't-tevbe* (رسالة التوبة). Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2354-2'de kayıtlı bulunmaktadır.
18. *Risâle fi 'acâibi'l-ḳulûb* (رسالة في عجائب القلوب). Süleymaniye Kütüphanesi, Muğla Hoca Mustafa Efendi 109-5'te kayıtlıdır.

Yukarıda zikredilen Semerkandî'nin neşredilmemiş eserlerinin sadece tek nüshalarına işaret edildiğini özellikle ifade edelim. Her bir eser ayrı ayrı incelendiğinde başka nüshalarına da ulaşılma imkânı bulunmaktadır. Bazen de aynı eser farklı ad/adlarla kayıtlı olarak bulunmaktadır. Nitekim bu durum, elinizdeki çalışmada tahkîkini yapmış olduğumuz risâle için de geçerlidir. Mamafih zikredilen eserlerin haricinde, Rükneddin es-Semerkandî'ye ait özellikle kelâm ve tasavvuf ilimleriyle ilgili farklı adlarda kayıtlı eserler de bulunmaktadır. İncelemelerimize binaen bunların büyük bir kısmının; yukarıda zikredilen diğer eserlerle aynı olup sadece kayıtlarda farklı adlar taşıdığını düşünüyoruz.

Gördüğü gibi Semerkandî'nin; Kur'an, kelâm, tefsir, tasavvuf, hadis gibi birçok alanda; pek çok eseri/risâlesi henüz tahkîk ve neşredilmemiş, kütüphanelerde yazma nüshalar olarak durmaktadır. Bunların, alanlarında uzman olan araştırmacılar tarafından tahkîk ve neşredilmesi; geç kalmış olsa da bir Hanefî ve Mâtürîdî âlimi olan Rükneddin es-Semerkandî'nin bırakmış olduğu miras, ilim camiasına takdim edilerek ilgili alanlara katkı sağlayacağını düşünüyoruz.

²⁵ Eserin çevirisine ulaşmak için bk. Rükneddin Ubeydullah es-Semerkandî, *Kalp Terbiyesi ve Tecelliler: Kalb-i Melekût*, çev. Kesedarzâde İsmail Fethi, yayına hazırlayan: Ahmet Burhan Kara (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023).

2. Risâletü'r-rûh Adlı Eserin Fiziksel Özellikleri ve İçeriğine Dair İnceleme

2.1. Risâlenin Fiziksel Özellikleri

Rükneddin es-Semerkindî hakkında yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler sonucunda, kütüphane kayıtlarında “*Risale fi't-Tasavvufi ve'l-Felsefe*” adında bir eserine ulaşıldı. Söz konusu eser; Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey 244-7, vr. 140-145, “Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed b. Abdulaziz es-Semerkindî el-Hanefî” adında kayıtlıdır. Ne var ki bir öncesindeki varakta müellifin adı geçse de tahkîkini yaptığımız risâle 141. varakta başlıyor ve eserin önceki varakla (140. varak) bağlantısı bulunmamaktadır. Nüsha, -vr. numarasından da anlaşılacağı üzere- mecmua içerisinde yer almaktadır. Net, okunur ve anlaşılır bir hatla yazılmıştır.

Daha sonra söz konusu eserin; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya 2354-1, vr. 1-6, “*Risâletü'r-Rûh*” adında kayıtlı başka bir nüshasına ulaşıldı. Bu da bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Ne var ki söz konusu ikinci nüshanın (başından itibaren, birinci faslın yaklaşık sonuna kadar) bir kısmı eksiktir. İlkine kıyasen bu nüsha, daha zor okunmakta, zaman zaman noktasız bazı kelimelerle karşılaşmaktadır.

Netice itibarıyla esere dair toplamda iki nüshaya ulaşıldı. Doğal olarak ilk zikredilen nüsha, ana nüsha olarak tayin edildi ve ona elif (ﻱ) remzi verilmiştir. Eksik olan nüshaya ise bâ (ﺏ) remzi verildi. Bu nüshanın (bâ nüshası), ana nüshayla karşılaştırılması yapıldı ve bu kapsamda farklılık içeren kelime ve/veya kısa cümlelere işaret edilmiştir.

Eserin adı -az önce zikredildiği gibi- elif nüshasının kütüphane kayıtlarında “*Risale fi't-Tasavvufi ve'l-Felsefe*” şeklinde geçmekte, fakat muhtevasında herhangi bir isme işaret edilmemektedir. Bâ nüshasında ise hem kütüphane kayıtlarında hem de daha önemli olan eserin sonunda “*Risâletü'r-rûh*” olarak yazılmaktadır. Risâlenin muhtevasını baz alarak, “*Risâletü'r-rûh*” adını tercih ettik. Nitekim aşağıda görüleceği üzere risâlenin esas konusu ve problemi ruhtur, meseleler ruh çemberinde dönmektedir.

Söz konusu risâlenin Rükneddin es-Semerkindî'ye aidiyeti hususuna gelince; elif nüshasının başında Semerkandî'ye ait olduğu yönünde müellifin adının açık bir şekilde yazılması, eserin kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında başka bir müellife ait olduğuna dair bir bilgiye rastlanmaması, yine mezkûr eserin Semerkandî'ye ait olmadığına yönelik bir bilgi, iddia ve şüphenin olmaması ve dahi eserin gerek genel olarak üslubunun Semerkandî'ye ait olduğunun çağrıştırılması ve gerekse söz konusu eserinin; *fi ma'rifeti'l-insân* adlı risâlesiyle birçok yönden benzerliği (üslup, muhteva, konuları ele alma gibi) de bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğu zaman, ona ait olduğu kuvvetle muhtemeldir, aksini düşündüren herhangi bir durum söz konusu değildir.

2.2. Risâlenin Konusu ve Muhteva Analizi

Rükneddin es-Semerkindî'nin elinizdeki çalışmanın konusunu teşkil eden *Risâletü'r-rûh* adlı eseri, adından da anlaşılacağı üzere ruh meselesini ele alan bir yapıttır. Risâle kısa ve öz olmasına rağmen bir giriş ve on fasıl/bölümden oluşmaktadır. Eserin ana problemi insanî ruh veya diğer bir ifadeyle nâtik ruhtur. Bu yönüyle de söz konusu eser, müellifin bir diğer eseri olan *fi ma'rifeti'l-*

insân'a benzemektedir. Ancak kronolojik olarak müellifin hangisini daha önce kaleme aldığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur, hatta spekülasyonda bulunabileceğimiz bir veriye de sahip değiliz.

Semerkandî, söz konusu risâlesinde konuları genel olarak kelâmî-tasavvufî bir üslupla ele almaktadır. Aslında müellifin beslendiği kaynaklar bir yandan Kur'an ve hadislerdir, bir diğer yandan ise kelâm, tasavvuf ve aklî argümantasyondur. Böylece onun entelektüel perspektifinin bir senteze dayanmış olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Semerkandî'nin tasavvuf geleneğine bağlı kaldığını ve tasavvufî kimliğinin ağır bastığını rahatlıkla görebilmekteyiz. Nitekim söz konusu risâlesinde kendilerinden naklettiği isimlerin de kahir ekseriyeti sûfî ulemadır.²⁶ Ayrıca müellifin *fi ma'rifeti'l-insân*'da zikrettiği bazı cümleleri, kendisinin de bir intisaplı/sûfî olduğunu çağrıştırmaktadır. Zira Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) için “*şeyhimiz Seyfeddîn el-Bâharzî'nin şeyhi...*”²⁷ ifadesini kullanmaktadır. Böylece Semerkandî'nin üslup ve yönteminin kelâm ve tasavvuf mezcinden oluşmasının sebebi daha rahat bir şekilde anlaşılabilir. Mamafih Semerkandî, elinizdeki çalışmamızın konusunu teşkil eden risâlesinde Ebû Hafs Şihâbuddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234)'nin ‘*Avârifü'l-ma'ârif*’ adlı eserinden de etkilendiği ve ondan nakiller yaptığı anlaşılmaktadır.

Müellif eserin hemen girişinde metaforik anlatımla ruhu, insan vücudu şehrinin sultanına/hükümdarına benzetmektedir. Ona göre akıllılar/bilginler (*el-'ukalâ*), ruhanî nâtık ruhun hakikatinin ne olduğu yönünde ihtilaf etmişlerdir. Bu bağlamda Ehl-i Sünnet'in tercih ettiği görüş (*el-kavlu'l-muhtâr*) şu yöndedir ki; ruhun hakikatinin künhü akıl ile bilinemez ve ayrıca onun hakikatine ilişkin araştırmada mübalağaya/aşırıya kaçmamak gerekir.

Konu bağlamında Semerkandî, “nefsini bilen Rabbini bilir” sözü hadis olarak zikreder ve buradan hareketle Allah, ruhun bilinmesini; kendi zatının bilinmesiyle aynı kılmıştır der. Zira akıllılar hakikati ve hüviyetine dair hayretler (bilgisizlik) içinde olsalar da; O'nun varlığının bilinmesi ve idrak edilmesi fitridir. Aynı şekilde akıllı olan her bir insan kendi “enâiyet”ini bilir, ne var ki enâiyetinin hakikati ona sorulsa hayretler içinde kalır. Semerkandî'ye göre ruhu ancak aklî ve naklî deliller çerçevesinde (onların delalet ettiği kadar) tarif etmeliyiz. Aksi halde, ruhun hakikati ve özelliklerine (*havâs*) dair delil olmayan şeyler hakkında ise durulması/sükût edilmesi gerekir.

Semerkandî der ki, ruhun araz olmadığı kendisine delalet eden şeylerle bilinir. Zira onun canı alınır (تغض), yükseltilir/urûc edilir (تخرج), bedene girdirilir ve çıkartılır (تدخل في البدن وتخرج), üflenir (تشفخ), sökülür/şiddetle çekip çıkartılır (تنزع) ve hafifçe/kolaylıkla çekip alınır (تنشط); bütün bu vasıflar ise cisimlerin niteliklerindedir. Dolayısıyla bu özellikler, ruhun bedende olduğunu göstermektedir. Semerkandî, ruhun mekânsal olmadığını savunarak, onun beden içinde veya beden dışında olmadığını ileri süren görüşün batıl olduğunu ve aklî ile naklî delillerin böyle bir görüşü çürüttüğünü ifade eder. Tabii hiç şüphesiz Semerkandî bir kelâmcı olarak mensubu olduğu geleneğe sadık kalarak ruh konusunda naslardan hareketle tasavvurunu ortaya koymaktadır. Bu sadette kendileriyle ayırdığı filozofları da şiddetle eleştirmektedir.

Müellif, Ehl-i Sünnet ile felâsife arasında ruh meselesi hakkında bir ayırıştırma ve karşılaştırma yapmaktadır. O, öncelikle Ehl-i Sünnet'e göre bir ‘insan’ tanımı yapmaktadır. Buna göre insan;

²⁶ Örneğin: Cüneyd-i Bağdâdî, İbn Atâ, Hakîm et-Tirmizî, Kuşeyrî, Mecdüddin el-Bağdâdî, Ebû Hafs Sühreverdî.

²⁷ Semerkandî, *fi ma'rifeti'l-insân*, 57.

“bilkuvve veya bilfiil anlayan (*fâhim*) topraktan (*turâbî*) hayvandır”. Tanımdaki ‘hayvan’ sözcüğü yakın cins olup yaratılmış her canlıyı ifade etmektedir; ‘turâbî’ terimi onu, melek, cin ve şeytandan ayırmaktadır; ‘fâhim’ terimi ise insanı kuş, dört ayaklı hayvan, denizde yaşayan hayvan ve benzeri nâtık olmayan hayvanlardan ayırmak için ifade edilmektedir. Bu durum çocuğu kapsamaz, zira çocuk bilkuvve olarak fâhimdir. Böylece Ehl-i Sünnet’e göre insan, ruh ve beden unsurundan (*el-mukavvimât*) ibarettir. Ne var ki el ve ayak gibi tamamlayıcı (*el-mukammilât*) ve sakal ile kaşlar gibi süs yönleri (*el-müzeyyinât*) esas unsura dâhil değildir. Bu noktadan hareketle Ehl-i Sünnet, eskatolojiye yönelik tasavvurunu ortaya koymaktadır. Onlara göre uhrevî sevap ve ikâb, bir bütün olarak ruh ve kalıba (beden) yönelik gerçekleşecektir. Zira insan, ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır.

Semerkandî daha sonra konuya dair filozofların görüşüne değinir. Filozoflar, nâtık ruhun cisim olmadığını ve herhangi bir yer kaplamadığını (*mütehayyiz*) söylemişlerdir. Semerkandî, bu görüşe Gazâlî (ö. 505/1111) ve Râgıb el-İsfahânî’nin de meylettiklerini ifade etmektedir. Semerkandî’ye göre filozofların bu yöndeki şüpheleri iki öncül üzerine inşa edilmektedir. Bunlardan birincisi, birtakım bilgilerimiz (*malûmât*) vardır ki bölünmeye kabil değildir; mesela Allah’ın varlığı ve sıfatları, ma’dûm²⁸ ve vahdet/birlik gibi bilgiler. Malûm/bilinen bölünmez ise, ona dair ilim/bilgi de bölünmezdir. Böylece ilmin mahallî münkasım/bölünür ise ilmin de bölünür olması lazım gelir. Zira münkasıma hulûl eden şey münkasımdır. Örneğin elbisedeki siyahlık, beyazlık ve yeşillik gibi. İkincisi ise ilim/bilgi ile malûmum/bilinenin mutabık olmasıdır. Dolayısıyla ilim münkasım olduğu zaman, malumatının tamamı da münkasım olacaktır. İlzam eden şey de onu ortadan kaldırır.

Rükneddin es-Semerkandî, filozofların bu iki öncül veya iddialarını kabul etmemekte ve onlara reddetmektedir. Müellif, münkasıma hulûl eden şeyin münkasım olduğunu teslim etmeyiz diyor. Zira tek cisimdeki vahdet/birlik, ona hulûl eden bir arazdır. Birlik ise bölünmeyle bağdaşmaz. Münkasım zata hulûl eden (iki unsur) babalık ve çocuk gibi, nitekim babalığın yarısının babanın heykelinin yarısında, diğer yarısının ise heykelinin başka bir yarısında kâim olduğunu söylemek doğru olmaz. Ya da (inkisama kabil) münkasım ile kâim olanın münkasım olduğunu ileri sürmek yine doğru değildir. Sıfat ise bir mana olup inkisam/bölünmeyi kabul etmez, zira bölünme, bileşik cüzüleri gerektirir. Bileşik cüzüler de sıfat değil, cisimdir. İşte bu iddia (filozofların iddiası), cisme hulûl eden cevher-i ferd ile bozulur. İlmin malum ile mutabık olduğunu ileri süren ikinci öncülü de kabul etmeyen Semerkandî der ki, Allah cisimleri biliyor ve ilmi inkisam etmeyen zatı ile kâimdir, malumatlar ise münkasımdır. Yine elbisedeki siyahlığın münkasım olduğunu da teslim etmeyiz, zira aslında araz bölünme ve cüzülere ayrılmayı kabul etmez.

Yanı sıra Semerkandî, sûfilerin de ruha dair tasavvurlarını nakletmektedir. O, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Abdullah en-Nebâcî (ö. ?), İbn Atâ (ö. 309/922), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) gibi bazı mutasavvıf âlimlerin görüşlerine yer verir. Genel olarak bunların görüşü şu yöndedir: Ruh yaratılmış bir varlıktır, latif bir cisimdir, bedenden daha şerefli ve semâvî yönlüdür ve bedenden ayrılınca ölümü tadacaktır. En önemlisi ise onlara göre ruhun, mahlûk/yaratılmış bir varlık olduğunu söylemekle yetinmek ve daha ötesine gitmemek gerekir. Semerkandî, zaman zaman tasavvufçu kimliğiyle karşımıza çıkarak -ki daha önce de ifade edildiği üzere risâlesini bir yönüyle

²⁸ Metinde “ma’dûm” olarak geçmektedir, ancak aslında “ma’lûm” olması gerektiğini düşünüyoruz.

de tasavvufî üslupla yazmıştır- mizaçların, nefsin, aklın, kalbin, sırrın, nâtık ruhun arınması/temizlenmesi (*saffâ/tasfiye*) gerekir diyor.

İslâm felsefesi ve düşüncesinde şehir-beden ilişkisi bilinen bir konudur. Başta ilk sistematik İslâm filozofu Fârâbî (ö. 339/950) olmak üzere birçok filozof ve düşünür bu konuya değinmişlerdir.²⁹ Semerkandî de kısmen ve kısaca olsa da adeta bir şehir-beden ilişkisine değinerek meseleyi bir temsilî anlatımla açıklamaktadır. Düşüncesini ayetlerle de destekleyen Semerkandî, göğüsün (*sadr*) mahkeme olduğunu; yargıcın ise kalp olduğunu söyler. Göğüs aynı zamanda İslâm'ın merkezi (*mahallu'l-İslâm*)'dir. Zira göğüs, ilâhî askerler ile şeytanî askerlerin savaştığı alandır. Göğüsün içinde bulunan kalp, imanın merkezi (*mahallu'l-îmân*)'dir. Kalp, sultana/hükümdara nispeten yargıç ve serasker (*emîru'l-asker*) mesabesinde. Sultan ise, nâtık ruhtur. Ruh da beşerî küçük âlem veya mikrokozmosun üzerinde tahtı tasarrufta bulunan Allah'ın halifesidir. Kalbin içinde bulunan fuâd, bilginin (*mahallu'l-ma'rife*) merkezidir. Fuâdın içinde bulunan sır, tevhidin merkezidir. Sırrın içinde bulunan nâtık ruh ise rabbânî müşahedenin merkezidir.

Yine temsilî anlatım bağlamında Semerkandî, aklın; insanî ruh için meşale mesabesinde olduğunu söyler. Ruh ve kalp, melekût âleminde olan şeyleri bu meşaleyle görür, idrak eder. Tıpkı mülk âlemindeki güneş gibi, zira o, gören/zâhir göz için bir meşaledir. Ancak akıl, bilen ve idrak eden bir meşaledir ve insan kalıbı şehrinde kalbin veziridir. Oysa astrolog ve filozoflardan farklı olarak Ehl-i Sünnet'e göre güneş cansızdır, bilen ve idrak eden değildir. Aklın mahalli/yeri sanevberî kalbin boşluklarındadır, ışığı ise beyindedir. Bu ışıkla beyindeki müfekkire gücünü elde eder. Müellife göre melekût âleminde olan akıl; “*şerif, nurânî bir cisimdir*”. Bu cisim ile gâibler/görünmeyen (deney dünyamızda bize verilmeyen) şeyler, vasıtalarla istidlal ederek idrak edilir. Yine onunla, müşahedelere istidlal ederek duyulur manalar idrak edilir.

Semerkandî, özel ve bağımsız bir fasılda, kısa ve öz olarak tekrar filozofların insan tasavvuruna dair görüşlerine yer verir. O der ki, “filozoflar dediler ki, insan yalnız ruhtan ibarettir”. Buradan hareketle filozofların meâda dair düşüncelerini de dile getirir. Onlara göre sevap ve ikâb, bedene değil yalnızca ruha yönelik gerçekleşecektir. Başka bir ifadeyle filozoflara göre meâd ruhânîdir. Zira bu heykelin, yani bedenün cüzleri bazen semizlik, bazen zayıflık gibi muhtelif hallere intikal ederek değişkendir. Yine beden, çocukluk, gençlik, yaşlılık ve ölüm gibi evrelerde değişir. İnsanın mahiyeti -yani ruhu- ise tek ve aynı hal üzerine bakıdır, değişken değildir. Semerkandî, filozofların bu görüşlerini eleştirerek reddeder. Ona göre bu tasavvur ayet, hadis ve icmâ ile çürütülmüştür. Mamafih erimek ve değişkenlik halleri ise bedenün/kalıbın aslından değil, arızlarından kaynaklanmaktadır.

Semerkandî'nin söz konusu *Risâletü'r-rûh* adlı eserinin temel problemi her ne kadar ruh konusu olsa da, *fi ma'rifeti'l-insân* da olduğu gibi, müellif burada da ruh üzerinden Tanrı tasavvuruna da değinmektedir. Nitekim ruh, semâvî nitelikli bir varlıktır, dolayısıyla bu mesele incelenirken konu doğal olarak Tanrı düşüncesine de uzanmaktadır. Bu bağlamda Semerkandî konuyu hadis olarak zikrettiği “nefsini bilen Rabbini bilir” sözü üzerinden ele almaktadır. Müellif göre Gazâlî, insanî nâtık ruhu bilmek, Allah'ı bilmek için bir vesile olduğunu söyler. Bu da ruhun küçük âlemde (mikrokozmos) sultan (*melike*), âlim, kâdir, hakîm olduğu; duyu, hayal ve vehmin dışında olduğu

²⁹ Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayınları, 2021), 190-193.

ve yine başka kemâl sıfatları bilinirse, idrak edilirse; yaratanının kemâllerden 'âtıl olmadığı da bilinir. Zira kemâlleri verenin kendisi ondan 'âtıl olamaz. Böylece Allah'ın âlim, kâdir, hakîm gibi sıfatları haiz olduğuna iman edilir. Yine bu bağlamda Seyyid Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî (eş-Şehit es-Semerkandî) (ö. 556/1161)'ye göre anatomi eserlerinde anlatılan şekliyle insan kalıbının terkebini, onun cüzlerini ve ondaki hikmetleri bilen biri; Allah'ın varlığını, hikmetini, kudretinin kemâlini, lütfunu ve düşüncesi, basireti ve keşfinin sınırı ölçüsünce (Allah'ın) kemâl sıfatlarını da bilir. Yine bazı ulemâlara göre söz konusu hadisin anlamı şu ki; her kim nefsinin acziyetini, değişkenliğini ve hâdis olduğunu bilirse; yaratanının da kudretini, kıdemini (kadîm) ve noksanlıktan münezzehe olduğunu bilir. Zira hâlik, mahlûk ile misl (aynı) olsaydı, bu paye ve teselsülün devam etmesi gerekecekti.

Semerkandî, yine tasavvuf düşüncesi bağlamında tartışılan bir hususa değinmektedir. Ona göre insanî ruhun hakikatinin akıl ile bilinmese de veya akıl ile bilinmemesine karşı kalp keşfi (*el-keşfu'l-kalbî*) ile bilinip-bilinmemesine dair ihtilaf edilmiştir. Bu sadette Muvaffakuddîn Ebû Zeyd el-İsfahânî'ye³⁰ göre insanlar, Allah'ın zatının künhünü bilmekten aciz kaldıkları gibi ruhun künhünü bilmekten de acizler, onun hakikatinin künhünü ancak O bilir. Bu görüş, Ehl-i Sünnet fukahâsı ve kelâmçıların genelinin benimsediği görüştür. Nitekim ruhun hakikatinin ne olduğunu peygamberlerin efendisi Hz. Muhammed (s.a.v) bilmediği halde, başkası onu keşf veya taakkul ile nasıl bilebilir? Bu yüzdendir ki, din âlimleri ruhun künhüne dair dalıp düşünmeyi menetmişlerdir. Rükneddin es-Semerkandî öte yandan bazı sûfî âlimlerin (*meşâyihu't-tarika*) ise; "kim ruhunu 'keşf ile bilirse rabbini de bilir" şeklindeki sözlerini nakletmektedir.

Semerkandî en son olarak risâlesini Ehl-i Sünnet'in kendi içinde ruha ilişkin ihtilaf ettiği bir meseleyle bitirmektedir. Ona göre Ehl-i Sünnet, insanî nâtik ruhun; nefha (*nefhu'l-s'ak/sûr*) esnasında fânî olur mu, olmaz mı? Yönünde iki görüş ileri sürmüştür. Kimileri onun yaratılmış olsa bile ebedî olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla bedenden ayrıldıktan sonra da öncesi gibi canlı ve anlayan olduğuna devam edecektir. Semerkandî ikinci görüş için ise doğru olan budur diyerek, şehitlerin ruhları müstesna; ruhlar nefhaya kadar canlı ve fâhim olarak kalacaklardır.

Müfessirler ise cennetteki huriler ve gılmanlar, cennet ve cehennemdeki hayvanların nefhalarının ölüm değil bir baygınlık olduğunu söylemişlerdir. Zira onlar, bekâ için yaratılmışlardır. Melekler, ins, cin ve sair hayvanlar ise öleceklerdir. Rükneddin es-Semerkandî, "yarattıklarının hakikatlerini en iyi bilen Allah'tır" (والله أعلم بحقائق مخلوقاته) cümlesiyle risâlesini tamamlamaktadır.

Böylece Rükneddin es-Semerkandî bir kelâmcı olarak, naslardan beslenerek kelâmî-tasavvufî bir üslup ve birikimiyle insanî ruha dair düşüncesini ortaya koymuştur.

Sonuç

Ruh kavramı, İslâm ilim ve düşünce tarihinde önemi haiz meselelerden biri olmuştur. İnsanın mahiyetine dair tartışmalar bağlamında, kelâm ve felsefe gelenekleri ruha dair muhtelif tasavvurlar ortaya koymuşlardır. İlkinin hâkim kanaati ruhun, "latif bir cisim" olmasından yanadır

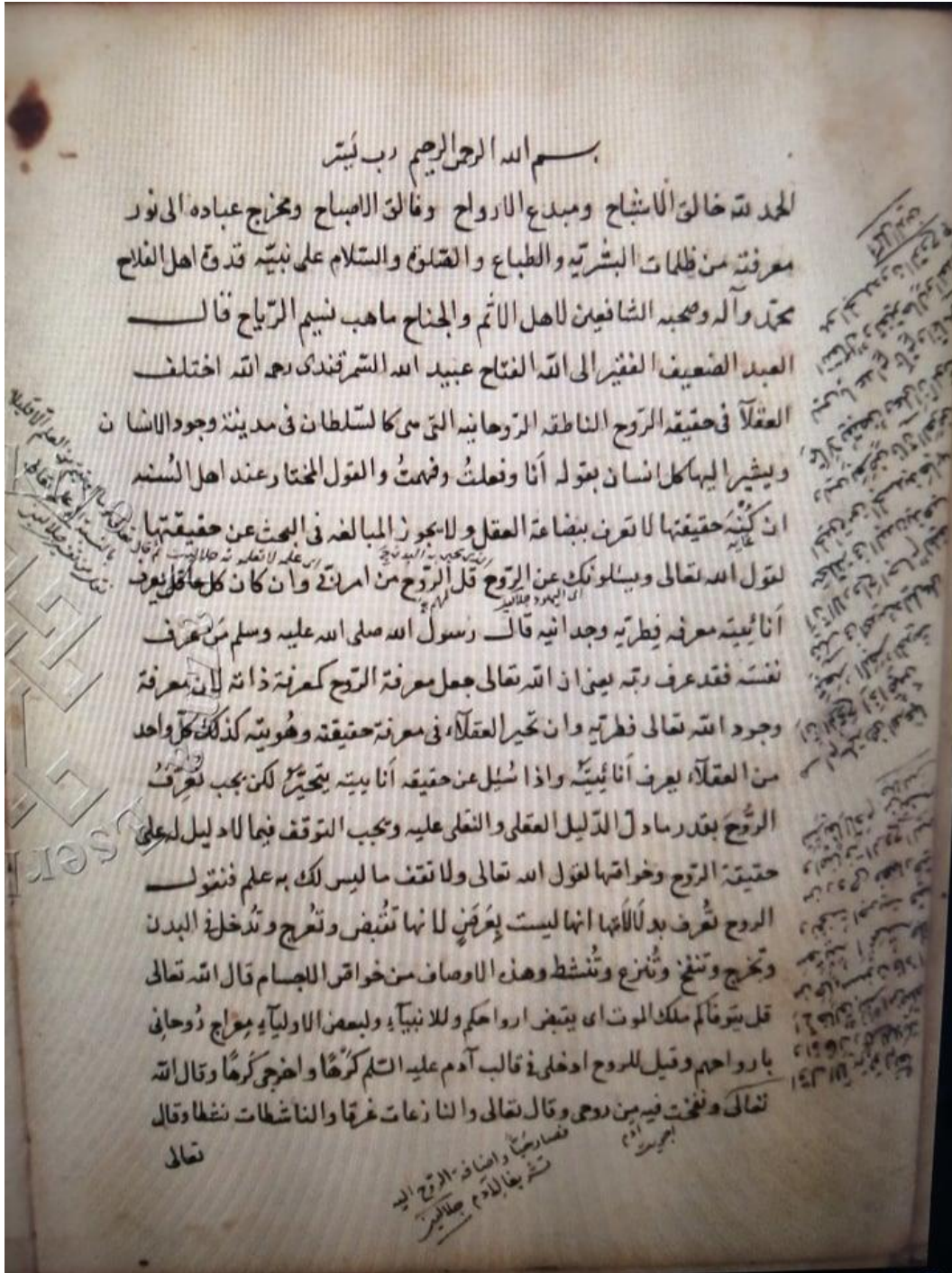
³⁰ Rükneddin es-Semerkandî, gerek bu çalışmada tahkikini yaptığımız risâlesinde gerekse diğer bazı eserlerinde bu isimden bahsetmektedir/nakletmektedir. Ancak tüm araştırma ve incelemelerimize rağmen mezkûr ismin kim olduğuna dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

ve beden ile birlikte insanın mahiyetini oluşturmaktadır. İkinci geleneğe göre ise ruh, “soyut bir cevher”dir ve insanın hakikî mahiyetini oluşturan da bu cevherdir. Bu noktadan hareketle kelâm ve felsefe arasında eskatolojiye dair meselelerde ciddi ihtilaflar ortaya çıkmıştır. İnsanın mahiyetinden hareketle filozoflara göre meâd ruhânî olarak gerçekleşecektir. Kelâmcılara göre ise meâd, hem ruhânî hem de cismânî şeklinde tahakkuk edecektir.

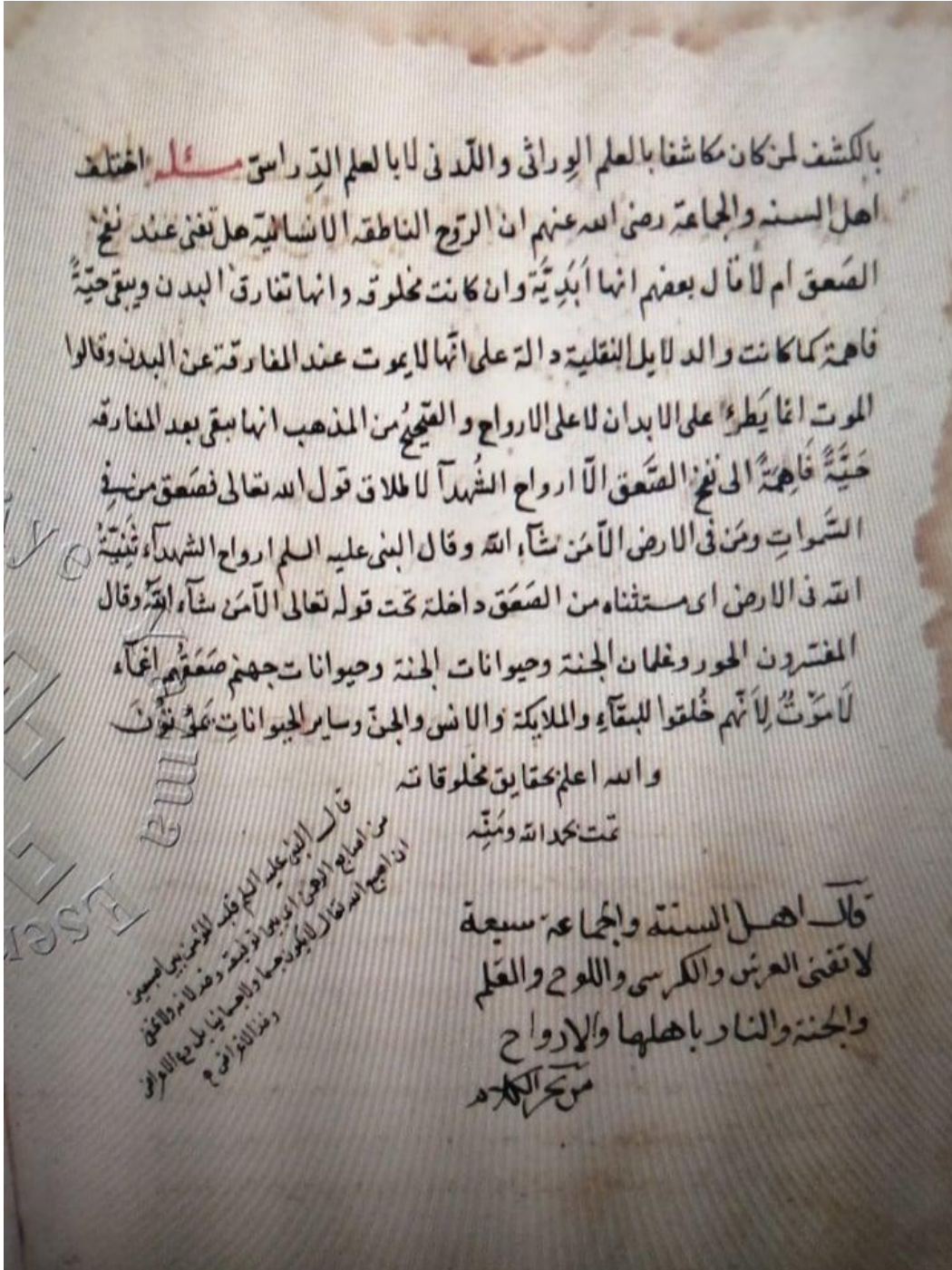
Klasik-sonrası İslâm düşüncesinde ve özellikle kelâm eserlerinde ruh ve ruha ilişkin meselelerde mutlaka felsefî tasavvurlara ve filozofların bu konudaki görüşlerine yer verilmiştir. Bu minvaldeki eserlerin çoğu konuyu kelâmî perspektifle serdetmekle birlikte; felsefeye karşı eleştirileri de ihmal etmemiştir. Söz konusu dönemin, yani klasik-sonrası dönemin isimlerinden biri de Rükneddin Ubeydullah es-Semerkândî olmuştur. Mâtürîdî-Hanefî geleneğe mensup Semerkandî, kelâm, tefsir, fıkıh, tasavvuf ve hadis gibi ilim dallarında pek çok eser ortaya koymuştur. Günümüze ulaşan eserlerinin arasında, nâtık ruh ve ona ilişkin birtakım meseleler hakkında kaleme aldığı “Risâletü'r-rûh” adlı kısa ve öz bir risâlesi de yer almaktadır.

Söz konusu risâlesini bir giriş ve on bölüm/fasıldan oluşturan müellif, onu ayet, hadis ve kısmen aklî delillere dayanarak kelâmî-tasavvufî bir üslup ve donanımla ortaya koymuştur. Semerkandî, mensubu olduğu geleneğe bağlı ve sadık kalarak insanı ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık kabul etmekte ve ruhu da “latif bir cisim” olarak görmektedir. O, şehitler hariç ruhların nefhaya kadar canlı ve idrak edici olduğunu kabul eder. Bu sadette yine ona göre meâd, uhrevî sevap ve ikâb da ruhânî ve cismânî olarak gerçekleşecektir. Bu bağlamda Semerkandî, insanın mahiyetini ruhtan ibaret gören ve öteki/ebedî hayatın yalnız ruhânî olacağını ileri süren filozofları şiddetle eleştirmekte ve onların düşüncelerini bir yandan nas diğer yandan ise aklî argümanlarla çürütmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla Semerkandî, ruhun mahiyeti meselesinde her ne kadar Gazâlî'yle birtakım farklı görüşlere sahip olsa da netice itibarıyla onunla aynı geleneğin içerisinde yer almakta ve bu geleneğin ana tezlerine katılmaktadır.

Şekil 1. Elif (İ) Nüshasının İlk Sayfası

Şekil 2. Elif (i) Nüshasının Son Sayfası

Şekil 3. Bâ (ب) Nüshasının İlk Sayfası

علم الاجسام و علمه فام بذاته غير منقسم والمعلومات منقسمة
ولا نسلم ان السواد في النوب منقسم بل الحق ان العوض القبل
القسمه والتجزى ولا يبقى زمانين و يقول القسمه لا تحقق بدون
البقار بل يقوم سواد بكل حروف التوبه وكل حرف منه موصوف
بالاسوديه على الحقيقه مستله بان اذ ويل الصوفيه
في الروح قال الجنيد رحمه الله الروح شئ استأثر الله بعلمه
ولا يجوز العبارة عنه بالكثير من موجود مخلوق وقال
ابو عبد الله النبا حبي رحمه الله الروح جسم لطيف يطف عن
الحسن ويكبر عن القس ولا يعتبر عنه بالكثير من موجود حكم
بانه جسم وانما قال بلطف عن الحسن لان الروح ملكوتي
وعالم الملكوت لا حس ولا ليس ويعرف بالبصيرة الباطنة
لا بالبصيرة الظاهرة على العامة الجارية الا من الكرم بذلك
على وجه بعض العادة فبصيرة بالبصر الظاهر مخلوق عالم الملك
وان الملكوت عالم الامور وذكر في بعض التفاسير ان الله
تعالى قال قل الروح من امر ربي معناه والله اعلم قل ان الروح
من عالم الامور الحسن والعقل لا يعرفان من عالم الامر
وانما يعرف ذلك بالكشف القلبي او الروحي والسؤال
عنها اليهود وكانوا لا يتفقون الا الذي هو في طول الحس
العقل وقال ابن عطاء رحمه الله ان الله تعالى خلق الارواح

Şekil 4. Bâ (ب) Nüshasının Son Sayfası

واللذخ لا بالعلم الدرسي مسأله اخلف اهل السنه
والجماعه ان الروح الناطقه الانسانيه هل تفنى عند نزع
الصعق ام لا قال بعضهم انها ابدية وان كانت مخلوقة وانها
تفارق عن البدن وتقت حيه فاهم فاكنت والدلائل النعليه
داله على انها للموت عند المفارقة عن البدن وقالوا الموت
انما نظراء على الأبدان لا على الارواح والصحيح من المذهب انها
بقي بعد المفارقة حيه فاهم الى نفع الصعق الأرواح
الشهداء لا اطلاق قوله تعالى فضعف من السموات ومن الارض
الامن شاء الله وقال النبي صلى الله عليه واله سلم ارواح
الشهداء ثنيه الله في الارض اي مستبقناه من الصعق داخله تحت
قوله تعالى الامن شاء الله وقال المفسرون الحور وعلان الجنه
وحبوانات الجنه وحيوانات النار ضعفتهم اغناء الاموت لانهم
خلقوا للبغاء والملائيكه والانس والجن وسائر الحيوانات
ليوتون والله اعلم بحقايق مخلوقات والحمد لله رب العالمين
الله على نبينا محمد وصحبه اجمعين كما يدرسه الروح على
بد الحد الصعق المحتاج الى رحمه ربه عند الصعق
امن محو هذه الراعي عراسه لم ولجمع الملائك
والمومنين المومنين يا ذا الجلال والإكرام

3. Tahkiki Metin Neşri

(141b) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رب يسر

[الديباجة]

الحمد لله خالق الأشباح ومبدع الأرواح وفالق الإصباح ومخرج عباده إلى نور معرفته من ظلمات البشرية والطباع، والصلاة والسلام على نبيه قدوة أهل الفلاح محمد وآله وصحبه الشافعين لأهل الإثم والجناح ما هب نسيم الرياح.

{قال العبد الضعيف الفقير إلى الله الفتاح، عبيد الله السمرقندي رحمه الله:}

[المقدمة]

يختلف العقلاء في حقيقة الروح الناطقة الروحانية التي هي كالسلطان في مدينة وجود الانسان، ويُشير إليها كل إنسان بقوله: أنا، وفعلت، وفهمت. والقول المختار عند أهل السنة أن كُنه حقيقتها لا تعرف ببضاعة العقل، ولا يجوز المبالغة في البحث عن حقيقتها، لقول الله تعالى: (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي) [الإسراء، 85/17] وإن كان كل عاقل يعرف أنانيته معرفة فطرية وجدانية.

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من عرف نفسه فقد عرف ربه"،³¹ يعني أن الله تعالى جعل معرفة الروح كمعرفة ذاته، لأن معرفة وجود الله تعالى فطرية؛ وإن تحير العقلاء في معرفة حقيقته وهويته، كذلك كل واحد من العقلاء يعرف أنانيته، وإذا سُئل عن حقيقة أنانيته يتحير، ولكن يجب نُعرفُ الروح بقدر ما دلّ الدليل العقلي والنقلي عليه، ويجب التوقف فيما لا دليل له على حقيقة الروح وخواصها، لقول الله تعالى: (وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ) [الإسراء، 36/17].

فنقول: الروح تُعرف بدلالاتها أتمًا ليست بعرضٍ لأنها تُقبض وتُخرج وتُدخل في البدن وتُخرج، وتنفتح وتنزح وتنشط، وهذه الأوصاف من خواص الأجسام. قال الله تعالى: (قُلْ يَتَوَفَّأكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ) [السجدة، 11/32]، أي يقبض أرواحكم. ولأنبياء وليعض الأولياء معراج روحاني بأرواحهم. وقيل للروح أدخلي في قالب آدم عليه السلام كزئها وأخرجي كزئها. وقال الله تعالى: (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) [ص، 72/38]، وقال تعالى: (وَالنَّارِغَاتِ غَرَقًا وَالنَّشِيطَاتِ نَشْطًا) [النازعات، 2-1/79]، وقال (141a) تعالى: (إِذَا بَلَغَتِ الْحُلُقُومَ) [الواقعة، 83/56]، وقال تعالى: (كَأَلَّا إِذَا بَلَغَتِ الرَّاقِيَةَ)³² [القيامة، 26/75]، وقال النبي عليه السلام: "إن أرواح الشهداء في حواصل طير خضر تعلق في رياض الجنة ثم تأتي إلى

³¹ لم أجد حديثًا بهذا اللفظ في كتب الأحاديث، فعليه لم يثبت هذا الحديث عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم، بل نقله العجلوني على أنه ليس بحديث؛ ولكنه ذكر في كتب الصوفية على أنه حديث نبوي. انظر: كشف الحفاء للعجلوني، 2/262 (2532).

وذكر أن هذه العبارة نقلت حديثًا نبويًا لأول مرة في رسائل إخوان الصفا، والأصل أنه ليس بحديث، ولم يثبت في كتب الأحاديث. بل نسب للنبي صلى الله عليه وآله وسلم في القرنين الرابع والخامس الهجري وذلك في البعض من كتب الفلسفة والتصوف والأخلاق. انظر:

Yusuf Açıkel, "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/5 (1998), 176-178, 180-181, 191, 199-200.

³² ذكرت في المخطوط هكذا: (حتى إذا بلغت التراقي)، وهذه غير صحيحة.

فناديل معلقة تحت العرش".³³ ويُعرف من هذه الخواص أنّها في البدن، وقول من قال أنّها ليست بمكانية ولا هي بداخل البدن ولا بخارج البدن باطل؛ يرده الدلائل العقلية والنقلية.

[الفصل الأول]

مسئلة: الإنسان عند أهل السنة رضي الله عنهم هذه الروح المذكورة مع مقومات قابليها دون المكننات كاليد والرجل ونحوهما ودون المزينات كاللحية والحاجبين ونحوهما

لأنّ الانسان: هو الحيوان الترابي الفاهم بالقوة أو بالفعل. فقولنا الحيوان جنس قريب يتناول كل حي مخلوق، وقولنا الترابي احتراز عن الملك والجن والشيطان، وقولنا الفاهم احتراز عن الطيور والبهائم ونحوها واحتراز عن حيوانات تسكن في البحر، ولا ينتقض بالطفل لأنه فاهم بالقوة، وعند أهل السنة الثوب الأخروي والعذاب الأخروي للروح والقالب جميعًا خلافاً للفلاسفة خذلهم الله تعالى.

وقالت الفلاسفة الروح الناطقة ليست بجسم ولا بمتحيزة في حيز ما، وإلى هذا المذهب مال الغزالي³⁴ وأبو القاسم الراغب الاصفهاني.³⁵ وشبهتهم فيه أنّ لنا معلومات غير قابلة للقسمّة كوجود الله تعالى وصفاته والمعلوم³⁶ والوحدة. والمعلوم إذا كان غير منقسم كان العلم به غير منقسم وإذا كان العلم غير منقسم، فلو كان محل العلم منقسمًا يلزم انقسام العلم، إذ الحال في المنقسم منقسم كالسواد والبياض والخضرة في الثوب، والعلم مطابق للمعلوم، وإذا كان العلم منقسمًا يكون معلوماته كلها منقسمة واللازم منقسم.

وقلنا لا نسلم بأنّ الحال في المنقسم منقسم، فإن الوحدة في الجسم الواحد عرض حالة فيه، والوحدة تنافي القسمّة، وكذا الأبوة والبنوة حالتان في الذات المنقسم، ولا يصح أن يقال نصف الأبوة قائم (142b) بنصف هيكل الأب والنصف الآخر بنصف آخر من هيكله. أو نقول القائم بالمنقسم منقسم إذا كان قابلاً للانقسام، أما الصفة فهي معنى لا يقبل القسمّة لأنّ القسمّة يستلزم الأجزاء المركبة؛ والأجزاء المركبة جسم لا صفة وينتقض دعواه بالجواهر الفرد الحال في جسم، ولا نسلم المقدمة الثانية وهي أنّ العلم مطابق للمعلوم إن كان المعلوم منقسمًا يكون العلم منقسمًا، وإن كان المعلوم غير منقسم يكون العلم غير منقسم، مسند المنع أنّ الله تعالى³⁷ علم الأجسام وعلمه قائم بذاته غير منقسم والمعلومات منقسمة، ولا نسلم أن السواد في الثوب منقسم بل الحق أنّ العرض لا يقبل القسمّة والتجزّي ولا يبقى زمانين وقبول القسمّة لا يتحقّق بدون البقاء بل يقوم سواد بكل جزء من³⁸ الثوب؛ إذ كل جزء³⁹ منه موصوف بالأسوديّة على الحقيقة

33 لقد ورد بهذا اللفظ: عَنْ مَسْرُوقٍ، قَالَ: سَأَلْنَا عَبْدَ اللَّهِ (هو ابن مسعود) عَنْ هَذِهِ الْآيَةِ: (وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ) قَالَ: أَمَا إِنَّا قَدْ سَأَلْنَا عَنْ ذَلِكَ، فَقَالَ: "أَرْوَاهُمْ فِي جَوْفِ طَيْرٍ حَضِرٍ، لَهَا فَنَادِيانِ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ، تَسْرُخُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شَاءَتْ، ثُمَّ تَأْوِي إِلَى تِلْكَ الْفَنَادِيلِ، فَاطَّلَعَ إِلَيْهِمْ رَجُلٌ مِثْلُ الْعِلَاقَةِ، فَقَالَ: هَلْ تَشْتَهُونَ شَيْئًا؟ قَالُوا: أَيْ شَيْءٍ نَشْتَهُي وَنَحْنُ نَسْرُخُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ شِئْنَا، فَفَعَلَ ذَلِكَ بِحِمِّ ثَلَاثِ مَرَّاتٍ، فَلَمَّا رَأَوْا أَنَّهُمْ لَنْ يُتْرَكُوا مِنْ أَنْ يُسَأَلُوا، قَالُوا: يَا رَبِّ، نُرِيدُ أَنْ نَرُدَّ أَرْوَاحَنَا فِي أَجْسَادِنَا حَتَّى نُقْتَلَ فِي سَبِيلِكَ مَرَّةً أُخْرَى، فَلَمَّا رَأَى أَنَّ لَيْسَ لَهُمْ خَاصَّةٌ تَرَكُوا". انظر: صحيح مسلم، 912/2 (1887).

34 هو أبو حامد محمد بن محمد بن أحمد الغزالي، ولد بطوس سنة 1058/450 وتوفي سنة 1111/505. متكلم وفقه وأصولي وصوفي، ألف العديد من المؤلفات في مختلف العلوم، ورد على الفلاسفة من خلال كتابه المسمى "تهافت الفلاسفة". وله من المؤلفات: إحياء علوم الدين، والمنقذ من الضلال، والإقتصاد في الاعتقاد، وغيرها. انظر: معجم المؤلفين لعمر رضا كحالة، 266/11.

35 Mustafa Çağrırcı, "Gazzâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 17 Temmuz 2023). هو أبو القاسم الحسين بن محمد بن الفضل الراغب الاصفهاني، اشتغل بالتفسير واللغة وفلسفة الأخلاق، عاش في القرن الرابع الهجري/العاشر الميلادي. وله من المؤلفات: جامع التفاسير، والمفردات في غريب القرآن، والذريعة إلى مكارم الشريعة. انظر:

36 أظن أن الأصح هو: المعلوم. Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 17 Temmuz 2023).

37 من البداية إلى هنا سقطت في نسخة ب.

38 ب - جزء من | ب: حروف.

39 ب: حرف.

[الفصل الثاني]

فصل: 40 في بيان أقاويل الصوفية في الروح

قال الجنيد⁴¹ رحمه الله: الروح شئٌ استأثر الله تعالى بعلمه، ولا تجوز العبارة عنه بأكثر من موجود مخلوق.

وقال أبو عبد الله النباجي:⁴² الروح جسم لطيف يلطف عن الحسن ويكبر عن اللئيم ولا يعبر عنه بأكثر من موجود حكم بأنه جسم، وإنما قال يلطف عن الحسن لأنّ الروح ملكوتي؛ وعالم الملكوت لا يُحسّ ولا يُلمس ويُعرف بالبصيرة الباطنة لا بالبصر الظاهر⁴³ على العادة⁴⁴ الجارية إلا من أكرم بذلك على وجه نقض العادة فيبصره بالبصر الظاهر بخلاف عالم الملك، فإنّ⁴⁵ الملكوت عالم الأمر.

وذكر في بعض التفاسير أنّ الله تعالى قال: (قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي) [الإسراء، 85/17]، معناه والله أعلم قل إنّ الروح من عالم الأمر، والحسن والعقل لا يعرفان⁴⁶ عالم الأمر، وإنما يُعرف ذلك بالكشف القلبي أو الروحي. والسؤال عنها اليهود؛ وكانوا لا يفهمون⁴⁷ إلاّ الذي هو في طور الحسن أو العقل.

وقال ابن عطاء⁴⁸ رحمه الله: إنّ الله تعالى خلق الأرواح قبل الأجساد لقول الله تعالى: (وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ) [الأعراف، 11/7]، يعني خلقنا أرواحكم (142a) ثم صوّرناكم بخلق الأجساد.

40 ب: مستئلة.

41 هو أبو القاسم الجنيد بن محمد الخزاز القواريري والمعروف بـ"الجنيد البغدادي". أصله من نمادند، ولد ونشأ ببغداد، وتوفي فيها سنة 909/297. وهو من كبار أعلام التصوف، صحب الكثير من المشايخ ومنهم خاله سري السقطي؛ والحارث المحاسبي. وإليه نسبت الطريقة الجنيدية الصوفية. انظر: تذكرة الأولياء لفريد الدين العطار، 456-429.

Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ağustos 2023); Süleyman Uludağ, "Cüneydiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ağustos 2023).

42 ب + رحمه الله | ذكر في بعض المصادر بـ"أبو عبدالله سعيد بن بُرَيْد النباجي" (بغية الطلب)، وفي البعض الآخر بـ"أبو عبدالله سعيد بن يزيد النباجي" (طبقات الأولياء، صفة الصفة). قيل عنه أنه: كان من أقران ذي النون المصري، وهو من أحد الصلحاء، حكى عن الفضيل بن عياض، وعنه ابن أبي الحواري. ومن كلامه: ما التنعم إلا في الإخلاص، ولا قرّة العين إلا في التقوى، ولا الراحة إلا في التسليم. وقال ابن أبي الورد صلى أبو عبدالله النباجي يوماً بأهل طرسوس فصيح النفير، فلم يخف الصلاة، فلما فرغوا قالوا: أنت جاسوس. قال: ولم؟ قالوا: صبح بالنفير وأنت في الصلاة فلم تخف. قال: ما حسبت أن أحداً يكون في الصلاة فيقع في سمعه غير ما يخاطبه الله عزوجل. انظر: صفة الصفة لابن الجوزي، 860/2؛ طبقات الأولياء لابن الملقن، 225-226؛ بغية الطلب في تاريخ حلب لابن العديم، 4281-4288.

43 ب: بالبصيرة الظاهرة.

44 ب: العامة.

45 ب: وإنا.

46 ب + من.

47 ب: يفقهون.

48 هو أبو العباس أحمد بن محمد بن سهل بن عطاء الأدمي، أحد علماء السنة ومن أعلام التصوف، ومحدث ومفسر. عاش في بغداد وصحب إبراهيم المارستاني والجنيد البغدادي وغيرهم، وتوفي سنة 922/309. انظر: تذكرة الأولياء لفريد الدين العطار، 489-497؛ حلية الأولياء وطبقات الأصفياء لأبي نعيم الأصفهاني، 302/10-305.

Reşat Öngören, "İbn Atâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Ağustos 2023).

وروى سعيد بن⁴⁹ المسيّب⁵⁰ عن سلمان⁵¹ رضي الله عنهما⁵²: "أرواح المؤمنين يذهب⁵³ في برزخ من الأرض حيث يشاء⁵⁴ بين السماء والأرض حتى تُردَّ إلى قلبها"⁵⁵ يعني بعد موت الأجساد.

وقيل إذا ورد على الأرواح ميّت من الأحياء التّفوّا⁵⁶ وتحدّثوا وتساؤلوا ووكل بها ملائكة تعرض عليها أعمال الأحياء حتى إذا عُرض على الأموات عذاب الأحياء لأجل ذنوبهم، كان عذر الله تعالى⁵⁷ ظاهرًا عند الأموات، فإنّه يحبُّ العذر ولذلك أرسل الرّسل (لِقَلَّأ يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ) [النساء، 165/4].

وقال بعض الصوفية من السلف رحمهم الله: أسلم المقالات أن يقال الروح شيء مخلوق أجرى الله تعالى العادة بأن يحیی البدن ما دامت متصلةً به، والروح أشرف من الجسد وأتمها⁵⁸ تذوق⁵⁹ الموت بمفارقتها⁶⁰ من الجسد⁶¹، كما أنّ الجسد تذوق الموت بمفارقتها من الروح.⁶² وأما كيفية الروح وماهيّتها على الكمال فالعقل عاجز عن معرفتها.

وقال الحكيم الترمذي:⁶³ الروح ريح سماوية، والنفس التي بين الجنين ريح أرضية.

49 ب: ابن.
50 هو أبو محمد سعيد بن المسيّب بن خزّان القرشي المخزومي، أحد كبار التابعين وعالم أهل المدينة. ولد في المدينة سنة 636/15 وتوفي سنة 713/94. قال عنه علي بن المديني: لا أعلم في التابعين أحدًا أوسع علمًا من ابن المسيّب. وهو عندي أجلُّ التابعين. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 222-217/4.
51 هو سلمان ابن الإسلام، أبو عبدالله الفارسي، أحد كبار الصحابة. وهو سابق الفرس إلى الإسلام، صحب النبي صلى الله عليه وآله وسلم وخدمه وحَدّث عنه. توفي في حدود سنة 35-36/656 بالمداين. انظر: الطبقات لابن سعد، 87-69/4؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 507-505/1.
52 إبراهيم Hatiboğlu، "Selmân-ı Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Ağustos 2023).
53 ب: عنهم.
54 ب: تذهب.
55 ب: تشاء.
56 لقد ورد بهذا اللفظ: عن سعيد بن المسيّب قال التقيا سلمان وعبدالله بن سلام فقال أحدهما لصاحبه إن متّ قبلي فالقني وأخبرني ما صنع بك ربك، وإن متّ قبلك لقيتك فأخبرتني، فقال عبدالله يا أبا عبدالله! كيف هذا؟ أو يكون هذا؟ قال: نعم؛ إنّ أرواح المؤمنين في برزخ من الأرض تذهب حيث شاءت، ونفس الكافر في سجين، قال فخرج سلمان إلى العراق - قال حسين تخرق على من الكتاب باقيه قال حسين فحدثني سعيد بن سليمان عن عباد ابن العوام عن علي بن زيد بن جدعان عن سعيد بن المسيّب بمنزل ما حدثناه سفيان - قال مات سلمان ولقي عبدالله في المنام وهو قائل فقال إني لم أر شيئًا خيرًا من التوكّل. انظر: كتاب الزهد والرقائق لابن المبارك، 151 (429).
57 ب: إتقوا.
58 ب - تعالى.
59 ب - وأتمها.
60 ب: يذوق.
61 ب: بمفارقتها.
62 ب: الروح.
63 ب - كما أنّ الجسد تذوق الموت بمفارقتها من الروح.
ب + رحمه الله | هو أبو عبدالله محمد بن علي بن الحسن، المعروف بـ"الحكيم الترمذي". ولد في ترمذ، وهو عالم صوفي واشتهر في مسألة الولاية وختم الولاية؛ حيث صنف كتابًا بعنوان "ختم الأولياء". من أقواله: "صلاح خمسة في خمسة: صلاح الصبي في المكتب، وصلاح الفتى في العلم، وصلاح الكهل في المسجد، وصلاح المرأة في البيت، وصلاح المؤذي في السجن". قال عنه السُّلَمي: مُجَرِّد لتصنيفه كتاب "ختم الولاية"، و"علل الشريعة"، وليس فيه ما يوجب ذلك، ولكن لبعد فهمهم عنه. وتوفي سنة 320/932. انظر: سير أعلام النبلاء للذهبي، 442-439/13؛ تذكرة الأولياء للعطار، 621-628.
Abdülfettâh Abdullah Bereke، "Hakîm et-Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ağustos 2023).

وقال المشايخ رحمهم الله: الروح الناطقة منبع الأخلاق الحميدة إذا⁶⁴ صُفيت، والنفس التي هي بين الجنين منبع الأخلاق الذميمة إلا إذا نُكبت بالرياضات وملازمة الوظائف الشرعية. قال الله عز وجل:⁶⁵ (قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا ﴿١﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا) [الشمس، 9/91-10]. وقال النبي صلى الله عليه⁶⁶ وسلم في بعض أدعيته: "اللهم آت نفسي تقواها أنت وليها ومولاها وزكها أنت خير من زكها".⁶⁷

وقد أخبر الله تعالى عن كرامة الروح الانسانية بقوله: (وَنَقُحِّثُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) [ص، 72/38]، حيث شرفها بالإضافة إلى نفسه؛ كبيت الله وناقة الله.

وفي الأخبار الإلهية في بيان كرامة الإنس على الملائكة "إنَّ الملائكة قالوا ربنا إنَّك أعطيت بني آدم في الدنيا⁶⁸ يأكلون فيها ويتنعمون، ولم تعطنا ذلك فأعطناه في الآخرة، فقال الله⁶⁹ وعزتي وجلالي لا أجعل ذرية من خلقت (143b) بيدي، كمن قلت له كن؛ فكان".⁷⁰

[الفصل الثالث]

مسئلة: الأرواح البشرية في عالم الأرواح قبل دخولها في القوالب جنود مجنّدة

وبينهم في ذلك العالم إبتلايات ومجاورات واختلافات ومباعدات، وبينهم تجانس وتخالف، فإذا دخلت في قلبها تظهر⁷¹ آثار تلك بينهم بحسب⁷² الظاهر في هذا العالم، فكم من إخوة من أب وأم بينهم تباعد وتناكر؛ وكم من غرباء تُزاع قبائل شتى بينهم مؤانسة وتعارف واتتلاف بناء على ما سبق.

وروي في الأخبار: "الأرواح جنود مجنّدة، فما تعارف منها ائتلف، وما تناكر منها اختلف".⁷³ وقال بعض مشايخ الحقيقة: صفوف الأرواح كانت فوق العرش، ولكل مقام منزلة وعزة عند الله تعالى في القرب والسعادة، أو مقام مذلة في البعد عن الله تعالى والشقاوة، وبعد دخولها في قوالبها والرد إلى أسفل السافلين من عالم الطبيعة والاحتجاب بحجب نورانية وظلمانية، أمر الإنسان بفرق⁷⁴ الحجب وتركية النفس وتصفية الروح والترقي إلى الله تعالى، فمن وفق على هذه التصفية وصار كاملاً بالخروج عن عهدة الأمانة وتحصيل المعارف والأخلاق الحميدة بواسطة العقل وشرع النبي عليه

64 ب: إذ.

65 ب: تعالى.

66 ب + وآله.

67 لقد ورد بهذا اللفظ: عن زيد بن أرقم. قال: لا أقول لكم إلا كما كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: كان يقول: "اللهم إني أعوذ بك من العجز والكسل، والجبن والبخل، والهزم وعذاب القبر. اللهم آت نفسي تقواها وزكها أنت خير من زكها. أنت وليها ومولاها. اللهم إني أعوذ بك من علم لا ينفع، ومن قلب لا يخشع، ومن نفس لا تشيع، ومن دعوة لا يُستجاب لها". انظر: صحيح مسلم، 2088 (2722).

68 ب + ما.

69 ب + عز وجل.

70 حدّثنا الحسن بن يحيى، قال: أخبرنا عبدالرزاق، قال: أخبرنا معمر، عن زيد بن أسلم في قوله: (ولقد كرمنا بني آدم) قال: قالت الملائكة: يا ربنا، إنك أعطيت بني آدم الدنيا يأكلون منها، ويتنعمون، ولم تعطنا ذلك، فأعطناه في الآخرة. فقال: وعزتي لا أجعل ذرية من خلقت بيدي، كمن قلت له: كن. فكان. انظر: تفسير الطبري، 6-5/15.

71 ب: يظهر.

72 ب: بحيث.

73 عن عائشة رضي الله عنها قالت: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: "الأرواح جنود مجنّدة، فما تعارف منها ائتلف، وما تناكر منها اختلف". انظر: صحيح البخاري، 1534 (3336).

74 ب: بحرق.

السلام⁷⁵ ونور الكشف والواردات⁷⁶ الربانية يبلغ إلى منزلته الأصلية التي كانت له في عالم الأرواح ولكن مع حصول الكمالات الحاصلة بالسمعي الجميل، واختلفوا أنه هل يمكن له أن يتجاوز عن منزلته الأصلية إلى منزلة هي أعلى من الأولى، والصحيح أنه لا يمكن له أن يتخطى منزلتها الأصلية وإن جاهد غاية جهده لا يقال أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "المراء⁷⁷ مع من أحب"⁷⁸ فلو كان حبيبه النبي يكون في منزلة النبي. وقال النبي عليه السلام⁷⁹ لواحد سأله مرافقته في الجنة: "أعني بكثرة السجود"⁸⁰ لأننا نقول تلك المعية معية تبعية لا معية مساواة في الدرجة، كالخادم مع السلطان، لأن مذهب أهل السنة أن الولي (143a) لا يساوي النبي، بل آخر درجة الصالحين أول درجة الشهداء، وآخر درجة الشهداء أول درجة الصديقين، وآخر درجة الصديقين أول درجة الأنبياء عليهم الصلاة والسلام.⁸¹

ومن قصر في السعي إلى الترقى إلى منزلته الأصلية الفطرية وأعرض عن التزكية عن الحجب الظلمانية والنورانية والتحلية بالأخلاق الحميدة خسر خسراً ميبئاً. قال الله تعالى: (فَدَأَلَّخَ مِنْ رُكَّاهَا ﴿١٠﴾ وَقَدْ حَابَ مِنْ دَسَّاهَا) [الشمس، 9/10-10]، قيل من دسَّ روحه في الحجب وأخملها في الظلمات.

وقال النبي عليه السلام⁸² في بعض خطبه: "إن لكل منكم معالم فانتهاها إلى معالمكم، وإن لكل تحاية فانتهاها إلى تحايتمكم".⁸³

قال القشيري⁸⁴ رحمه الله: إذا مات المتصوِّف في أثناء الطريق إلى الله تعالى ولم يبلغ إلى قُصوى منزلته لا يضيع سعيه ويلحق بالواصلين على وجه التبعية لا الأصالة بإشارة قول الله تعالى: (وَمَنْ يُخْرِجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ) [النساء، 100/4]. وللقرآن⁸⁵ ظهر ووطن، فظهر هذه الآية بشارة للذي مات في طريق الحج أو الغزو مع الكفار ووطنها بشارة لسالك الطريق في التصو

[الفصل الرابع]

- 75 ب: عليه الصلاة والسلام.
- 76 ب: الكشف والواردات.
- 77 ب: المرء.
- 78 قال عبدالله بن مسعود رضي الله عنه: جاء رجل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله، كيف تقول في رجل أحب قوماً ولما يلحق بهم؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "المرء مع من أحب". انظر: صحيح البخاري، 2741 (6169).
- وفي لفظ آخر: عن عبدالله قال: جاء رجل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله! كيف ترى في رجل أحب قوماً ولما يلحق بهم؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "المرء مع من أحب". انظر: صحيح مسلم، 2034 (2640).
- 79 ب: عليه الصلاة والسلام.
- 80 حدثنا الحكم بن موسى أبو صالح. حدثنا هفل بن زياد. قال: سمعت الأوزاعي. قال: حدثني يحيى بن أبي كثير. حدثني أبو سلمة. حدثني ربيعة بن كعب الأسلمي؛ قال: كنت أبيت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم. فأتيت بوضوئه وحاجته. فقال لي "سأل" فقلت: أسألك مرافقتك في الجنة. قال "أو غير ذلك؟" قلت: هو ذلك. قال: "فأعني على نفسك بكثرة السجود". انظر: صحيح مسلم، 353 (489).
- 81 ب: عليهم السلام.
- 82 ب: صلى الله عليه وآله وسلم.
- 83 لقد ورد بهذا اللفظ: قال جابر: كان النبي صلى الله عليه وسلم يوم الجمعة يخطف فيقول بعد أن يحمد الله ويصلي على أنبيائه: "أيها الناس إن لكم معالم فانتهاوا إلى معالمكم، وإن لكم تحاية فانتهاوا إلى تحايتمكم. إن العبد المؤمن بين مخافتين بين أجل قد مضى لا يدري ما الله قاض فيه، وبين أجل قد بقي لا يدري ما الله صانع فيه. فليأخذ العبد من نفسه لنفسه، ومن دنياه لآخرته، ومن الشيبية قبل الكبر، ومن الحياة قبل الممات. والذي نفسي بيده ما بعد الموت من مستعجب، وما بعد الدنيا من دار إلا الجنة أو النار. أقول قولي هذا وأستغفر الله لي ولكم". انظر: الجامع لأحكام القرآن للقرطبي، 116/18.
- 84 هو أبو القاسم عبدالكريم بن هوازن بن عبدالمالك بن طلحة الثمري، أحد كبار الصوفية؛ وعالم بالتفسير والكلام والحديث. ولد سنة 986/376 في أشتوا، من قرى نيسابور، وتوفي سنة 1072/465. من مؤلفاته لطائف الإشارات، والرسالة، والتحبير في التذكير، وترتيب السلوك في طريق الله تعالى. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 208-205/3.
- Süleyman Uludağ, "Kuşeyri, Abdülkerîm b. Hevâzin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 23 Ağustos 2023).
- 85 ب: وللاية.

بحث: في أقسام التصفيات

من⁸⁶ صفى طبائعه الأربع تخلّص عن المهلكات الناشئة من كثافة الترابية وحرارة النارية وخبّة الهوائية ورطوبة المائية، وهذه الكثافة حاجزة للقلب عن السير إلى الله تعالى.

ثم بعد ذلك إذا صفى النفس التي هي بين الجنين وهي أعدى الأعداء. قال النبي عليه السلام⁸⁷: "أعدى عدوك نفسك التي بين جنبيك"⁸⁸ أي النفس الأمانة بالسوء؛ يحصل له الخلاص من المهلكات البهيمية والسَّبعية الشيطانية.

ثم بعد ذلك إذا صفى عقله تخلّص عن حجب الحواسّ والوهم والخيال وتفتح⁸⁹ له أبواب الاستدلال بالعقل الصافي.

ثم بعد ذلك إذا صفى قلبه عن حجبته حصل له مشاهدة عالم الملكوت وفتح له أبواب⁹⁰ (144b) الكشف في العلوم الظاهرة وسهّل عليه السير في المقامات في الطريقة إلى الله تعالى.

ثم إذا صفى سرّه وكشف حجبته ظهر ينابيع العلوم الربانية في باطنه ويكشف⁹¹ له حكم المخلوقات وشئ من أسرار القدر.

ثم إذا صفى الروح الناطقة من حجبها وكدوراتها حصل له رؤية الملائكة والشياطين والجنة والنار وإحاطة المخلوقات من العرش إلى الثرى وعالم الملكوت وينكشف له الأمور الماضية والمستقبلية.

ثم إذا صفى خفيته عن حجبته؛ تجلّى له من صفات الله تعالى على وجه يظهر آثار تلك الصفات المتجلّاه⁹² فيه وصار ربّانيًا.

قيل إنّ الخضر عليه السلام تجلّى له علم الله تعالى وانكشف له بعض أسرار القدر الإلهي وفتح له باب الغيوب. وسليمان عليه السلام قد تجلّى له من صفة ملك الله تعالى وسمعه فسخر له الجن⁹³ والشياطين والرياح وممّلك كل الربع المسكون وحصل له الاستماع من أمكنة بعيدة. وعيسى عليه السلام⁹⁴ قد تجلّى له صفة الإحياء الإلهي فكان يحيي الموتى. فكل نبي حصل له التجلّي في صفة من الصفات⁹⁵ الإلهية وظهر آثارها فيه، وأشار إلى بعض ما ذكرنا نجم الدين دايه⁹⁶ رحمه الله.

[الفصل الخامس]

86 ب: ومن.

87 ب: صلى الله عليه وآله وسلم.

88 لقد ورد بهذا اللفظ: عن أبي مالك الأشعري قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "ليس عدوك الذي إذا قتلك أدخلك الجنة، وإذا قتلتك كان لك نورا، أعدى عدو لك نفسك التي بين جنبيك". انظر: إعتلال القلوب للخراطي، 1/26 (32).

89 ب: وفتح.

90 ب: باب.

91 ب: وانكشف.

92 ب: المتجلّاه.

93 ب: + والإنس.

94 ب: عليه الصلاة والسلام.

95 ب: صفات.

96 ب: + في كتابه | هو أبو بكر نجم الدين عبدالله بن محمد بن شاهاور الأسدي الرازي، متصوف وأحد شيوخ الطريقة الكبروية. ولد سنة 1177/573 تلمذ على يد نجم الدين الكبرى ومجد الدين البغدادي، ثم سافر إلى الأناضول وهناك التقى بجلال الدين الرومي وصدر الدين القونوي. توفي سنة 1256/654، وله من المؤلفات؛ مرصاد العباد من المبدأ إلى المعاد، وبحر الحقائق والمعاني في تفسير السبع المثاني، ومنارات السائرين ومقامات الطائرين، وغيرها. انظر: الواقي بالوفيات للصفدي، 17/312 Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 19 Temmuz 2023).

بحث: في ملكوت البشر

قالوا: الصِّدْر محكمة، القاضي وهو القلب، والصِّدْر محل الإسلام. قال الله تعالى: (أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِّنْ رَبِّي) [الزمر، 22/39]. والصِّدْر معركة محاربة الجنود الإلهية والجنود الشيطانية والقلب وهو داخل الصِّدْر محل الإيمان، قال الله تعالى: (وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ) [الحجرات، 14/49]، وقال تعالى⁹⁸: (وَلَكِنَّ تَعَمَّى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ) [الحج، 46/22]. والقلب كالقاضي وأمير العسكر من السلطان، وهو الروح الناطقة؛ والروح خليفة الله تعالى⁹⁹ في التصرف في هذا العالم الصغير البشري، والفؤاد داخل القلب وهو محل المعرفة. قال الله تعالى: (إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْفُورًا) [الإسراء، 36/17]، والسؤال يكون عن¹⁰⁰ العارف.

وقال تعالى: (مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى) [النجم، 11/53]، أي (144a) ما كذب الفؤاد في معرفة حكمة ما رأى في ليلة المعراج، والسرُّ محل التوحيد وهو داخل الفؤاد فمن صفى ستره عما سوى الله تعالى صفى¹⁰¹ مشرب توحيده، والروح الناطقة داخل السر وهي محل المشاهدة الربانية.

وقال عمر رضي الله عنه: "رأى قلبي ربي"، لكمال منزلته في التجلي حيث تجاوز نور مشاهدته من الروح إلى القلب، وهذه الدرجة قريب من درجة النبوة، ولذا قال النبي عليه السلام¹⁰²: "لو كان نبي بعدي لكان عمر".¹⁰³

والخفي داخل الروح الناطقة وهو محل نور الإهداء الحاصل بمداية الله تعالى. قال الله تعالى: (يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ) [القصص، 56/28]، وذلك النور موهبي محض لا يدخل تحت كسب العبد، وأشار إلى بعض ما ذكرنا الإمام أبو يحيى البشاغري¹⁰⁴ في كتاب عصمة الأنبياء¹⁰⁵ عليهم السلام¹⁰⁶.

[الفصل السادس]

مسئلة: الروح الحيوانية جسم لطيف على صورة إنسان

ومحلها تجايف القلب الصنوبري ولكن ضوؤها وآثارها منبثة في جميع البدن كماء الورد في الورد، وبضوؤها حياة الجسد والروح الانسانية الناطقة على صورة الانسان¹⁰⁷ في غاية الجمال، وأتمها من عالم الأمر والجبروت فوق عالم الملكوت.

97 ذكرت في نسخة آ هكذا: (ولما يدخل الإيمان في قلوبهم)، وهذه غير صحيحة.

98 ب - تعالى.

99 ب - تعالى.

100 ب - عن.

101 ب: صفا.

102 ب: صلى الله عليه وآله وسلم.

103 ب + رضي الله عنه | حدثنا سلمة بن شبيب، قال: حدثنا المقرئ، عن حيوة ابن شريح، عن بكر بن عمرو، عن مشرح بن هاعان، عن عقبة بن عامر، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "لو كان نبي بعدي لكان عمر بن الخطاب". انظر: الجامع الكبير للترمذي، 59/6 (3686)؛ المستدرک للحاكم النيسابوري، 92/3 (4495).

104 في نسخة آ من المخطوط ذكرت: البشاغري، والأصل هو: البشاغري. وهو محمد بن يحيى البشاغري، عالم. من آثاره كشف الغوامض في أحوال الأنبياء، والمشهور بـ"عصمة الأنبياء". كان البشاغري حيًّا سنة 1435/838. انظر: معجم المؤلفين لكحالة، 100/12، إيضاح المكنون للبغدادي، 363/2.

Yusuf Şevki Yavuz, "İsmetü'l-Enbiyâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 26 Ağustos 2023).

وقد ألف نورالدين الصابوني (أحد علماء الماتريدية الحنفية في بخارى) كتابًا سماه "المنتقى من عصمة الأنبياء" تلخيصًا لـ"كشف الغوامض في أحوال الأنبياء" للبشاغري. انظر: مقدمة المحقق لـ"المنتقى من عصمة الأنبياء" لنورالدين الصابوني، 15-16؛ وأيضًا مقدمة المحقق لـ"البداية في أصول الدين" لنورالدين الصابوني، 10.

105 وهو كتاب "كشف الغوامض في أحوال الأنبياء" للبشاغري. انظر: مقدمة المحقق لـ"المنتقى من عصمة الأنبياء" لنورالدين الصابوني، 15-16؛ وأيضًا مقدمة المحقق لـ"البداية في أصول الدين" لنورالدين الصابوني، 10.

106 ب: عليهم الصلاة والسلام.

107 ب: إنسان.

والروح الانسانية الناطقة خلقت بلا مادة؛ خلقت بيدي الله تعالى وهي من جنس الروح المذكورة في قول الله تعالى: (تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ) ¹⁰⁸ [القدر، 4/97]، وهم قوم من عالم الجبروت خلقت من غير مادة من يدي الله تعالى، لها ¹⁰⁹ صورة إنسان في غاية اللطف ¹¹⁰ أعز من الملائكة وهم موكلون على الملائكة، ¹¹¹ كما أنّ الملائكة موكلون علينا، والملائكة لا يرونهم كما أنّنا لا نرى الملائكة، والملائكة من عالم الملكوت خلقت من مادة النور بخطاب كنّ؛ فكان.

وقال الزاهد الصقار ¹¹² رحمه الله في تلخيص الأدلة: ¹¹³ الروح الانسانية في كل جزء منها حياة أجرى الله تعالى ¹¹⁴ السنة أنّ لا يكون للجسد حياة بدونها، ويكون ¹¹⁵ الثواب والعقاب للروح (145b) والجسد جميعًا عند أهل السنة خلأً للفلاسفة.

وقال مجد الدين المقتول البغدادي: ¹¹⁶ سبحانه من جمع بين أقرب الأقربين وأبعد الأبعدين، أي بين القلب الكثيف والروح اللطيفة ¹¹⁷ ومحملها الروح الحيوانية عند شهاب الدين السهروردي ¹¹⁸ رحمه الله ¹¹⁹ لتناسبهما في الروحية.

والعقل كالمشعلة للروح الانسانية، والروح والقلب بمهما ¹²⁰ يُبصران الأشياء في الملكوت، كالشمس في عالم الملك فإنّها مشعلة للبصر الظاهر، لكن العقل مشعلة عالمة ذراكية وأتة وزير القلب في مدينة قالب الانسان بخلاف الشمس فإنها جماد غير عالمة عند أهل السنة، خلأً للمنجمّة والفلاسفة.

108 ذكرت في نسخة آ هكنا: (ينزل الملائكة...)، وهذه غير صحيحة.

109 ب: ولها.

110 ب + وهم.

111 ب - وهم موكلون على الملائكة.

112 هو أبو إسحاق ركن الدين (ركن الإسلام) إبراهيم بن إسماعيل بن أحمد بن إسحاق الصقار الأنصاري البخاري، والمعروف بـ"الزاهد الصقار". فقيه حنفي ومتكلم ماتريدي المذهب. ولد سنة 1068/460 في بخارى، وتوفي فيها سنة 1139/534. ترعرع في عائلة من العلماء المعروفين في المذهب الحنفي. تفقه على والده وغيره، وتفقه عليه قاضي خان. من مؤلفاته تلخيص الأدلة، والإبانة، وأجوبة (رسالة في الكلام). انظر: الجواهر المضية في طبقات الحنفية للقرشي، 74-73/1؛ سير أعلام النبلاء للذهبي، 93-92/21؛ إيضاح المكنون للبغدادي، 270/1؛ الأعلام للزركلي، 32/1.

İlyas Üzümlü, "Saffâr, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Ağustos 2023).

113 هو كتاب "تلخيص الأدلة لتواعد التوحيد" للزاهد الصقار. انظر: الأعلام للزركلي، 32/1؛ وللمزيد من المعلومات انظر مقدمة المحقق لكتاب "تلخيص الأدلة" للصقار، 23-11.

114 ب - تعالى.

115 ب: وتكون.

116 ب + رحمه الله | هو أبو سعيد مجد الدين شرف بن مؤيد بن أبي الفتح البغدادي، أحد شيوخ الطريقة الكبرى ومن أشهر تلامذة نجم الدين الكبرى. ولد سنة 1161/556 وقتل غريقًا بخوارزم في الربع الأول من القرن السابع الهجري/الثالث عشر الميلادي بأمر من السلطان علاء الدين محمد خوارزم شاه الثاني. وله من المصنفات؛ تحفة البررة في أجوبة المسائل العشرة، وغيرها. انظر:

Reşat Öngören, "Mecdüddin el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Temmuz 2023).

ب: اللطيف.

118 هناك عالمان بنفس الاسم، الأول هو أبو الفتوح شهاب الدين يحيى بن حبش بن أميرك السهروردي، والمعروف بالسهروردي المقتول؛ مؤسس الفلسفة الإشراقية، قتل في حلب بأمر من صلاح الدين الأيوبي وذلك في سنة 1191/587. من مؤلفاته؛ حكمة الإشراق، وهياكل النور، والألواح العمادية، وغيرها. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 274-268/6.

İlhan Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2023).

والثاني هو أبو حفص شهاب الدين عمر بن محمد بن عبدالله السهروردي؛ من أعلام التصوف، وفقه شافعي ومفسر ومحدث، وهو مؤسس الطريقة السهروردية. وصحب عمه أبا النجيب وعنه أخذ التصوف والوعظ، وتوفي سنة 1234/632 ببغداد، وله من المؤلفات؛ عوارف المعارف، وتبعية البيان في تفسير القرآن، وكشف الفضائح اليونانية ورشف النصائح الإيمانية، وغيرها. انظر: وفيات الأعيان لابن خلكان، 448-446/3.

Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2023).

والمؤلف على الأغلب يقصد الثاني، أي أبو حفص السهروردي، لأنه نقل عنه كثيرًا من خلال كتابه عوارف المعارف.

119 ب: رحمة الله عليه.

120 ب: بما.

ومحل العقل تجاويف القلب الصنوبري وضوءه في الدماغ وبضوءه تستمد¹²¹ القوة المفكرة في الدماغ. والصحيح أنّ العقل جسم نوراني شريف من عالم الملكوت يدرك¹²² به الغائبات بالوسائط استدلالاً، ويدرك به معاني المحسوسات استدلالاً بالمشاهدة.¹²³

[الفصل السابع]

مسئلة: قالت¹²⁴ الفلاسفة الإنسان هو الروح فقط

والنواب والعقاب للروح لا للقلب، وقالوا¹²⁵ أجزاء هذا الهيكل متبدلة تارة باليمن وأخرى بالهزال وطوراً بأنواع التحللات من العرق والدمامل والرياضات ويتغير بالطفولة والصبا والشباب والكهولة والشيخوخة والموت، وماهية الانسان باقية على حالة واحدة، قلنا هذا المذهب باطل بآيات الكتاب الإلهي والأخبار النبوية وإجماع المسلمين، وأما الذنوب والتغير يكون في عوارض القلب لا في أصله على ما ذكرنا قبل هذا.

[الفصل الثامن]

فصل: إختلفوا في شرح قول النبي عليه السلام: ¹²⁶ "من عرف نفسه فقد عرف ربه"

قال الإمام الغزالي: ¹²⁷ معرفة الروح الناطقة الانسانية وسيلة إلى معرفة الرب سبحانه ¹²⁸ وتعالى، والمراد من النفس هذه الروح وذلك لأنّ من عرف كون هذه الروح ملكة في هذا العالم الصّغير ¹²⁹ عالمة قادرة حكيمة خارجة عن الحسّ والخيال والوهم وغيرها من صفات كمالها؛ (145a) عرف أنّ خالقها لا يكون عاطلاً عن الكمالات اللّائقة بالله سبحانه، إذ الواهب للكمالات لا يكون عاطلاً عنها، فاعتقد أنّ الله تعالى ¹³⁰ عالم قادر حكيم غير محسوس ولا متخيّل ولا مُتوهم ولا يتعجب حينئذ من وجود صانع غير متخيّل ولا محسوس ولا متوهم ولا معقول وأنه موصوف بالملك والكبرياء، ويسهل عليه التخلص من مذهب المجرّمة والمشبّهة.

وقال السيد أبو القاسم الشهيد السمرقندي ¹³¹ رحمه الله: من عرف تركيب قالب الانسان وأجزائه ¹³² والحكم فيها على ما هو الموصوف في كتب التشريح الطبية؛ عرف وجود الله تعالى وحكمته وكمال قدرته ولطفه وما وراها من صفات الكمال بقدر فكره وكياسته وكشفه.

121 ب: يستمد.

122 ب: تدرك.

123 ب - بالمشاهدة.

124 ب: قال.

125 ب - وقالوا.

126 ب: صلى الله عليه وآله وسلم.

127 ب + رحمه الله.

128 ب - سبحانه و.

129 ب: الصغير.

130 ب - تعالى.

131 هو السيد أبو القاسم ناصر الدين محمد بن يوسف بن محمد بن علي الحسيني المدني السمرقندي، فقيه حنفي، عالم بالتنفسير والحديث. توفي في السجن سنة 1161/556 ولذا يلقب في بعض المصادر بالشهيد. وله من التصانيف؛ الفقه النافع، والجامع الكبير في الفتاوى، ومصابيح السبل، وغيرها. انظر: الأعلام للزركلي، 149/7.

Ahmet Özel, "Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2023).

132 ب: وأجزاؤه.

وقال بعض المشايخ:¹³³ معنى الحديث من عرف عجز نفسه وتغيرها وحدوثها عرف قدرة خالقها¹³⁴ وقدمه وتقَدَّسه عن النقائص، إذ الخالق لو كان مثلاً للمخلوق يلزم الدور والتسلسل.

[الفصل التاسع]

فصل: إختلفوا أنّ حقيقة الروح الانسانية هل تعرف بالكشف القلبي وإن لم تعرف ببضاعة العقل

قال موفق الدين أبو زيد الاصفهاني¹³⁵ رحمه الله: إنّ الخلق عاجزون عن معرفة كنه الروح كما أنهم عاجزون عن معرفة كنه ذات الله تعالى، ولا يعلم كنه حقيقته إلا هو، وهو إختيار الفقهاء وعامة المتكلمين من أهل السنة لقول الله تعالى: (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) [الإسراء، 85/17]، وهذا كما يقال علم هذه المسئلة من أمر شيخي، فإذا لم يعلم حقيقتها سيد الأنبياء عليه وعليهم السلام¹³⁶ فكيف تعرفها غيره بالكشف أو بالتعلّل، ولهذا منَعَ علماء الدين رحمهم الله¹³⁷ عن الحوض في بحث كنه الروح، إذ البحث فيها يزيد حيرة كالتفكر في معرفة حقيقة كنه الله سبحانه وتعالى.¹³⁸

وقال بعض مشايخ¹³⁹ الطريقة: من عرف روحه بالكشف عرف ربه، ورؤية الروح الناطقة مقدمة ووسيلة إلى مقام مشاهدة الله تعالى بالروح، وهذه دعوى لا يمكن إثباتها بالبرهان العقلي أو النقلي، وإنما يُعرف ذلك (146b) بالكشف لمن كان مكاشفًا بالعلم الوراثي والدّني؛ لا بالعلم الدّرّاسي.

[الفصل العاشر]

مسئلة: إختلف أهل السنة والجماعة رضي الله عنهم¹⁴⁰ أنّ الروح الناطقة الانسانية هل تفنى عند نفخ الصعق أم لا؟

قال بعضهم: إنّها أبدية وإن كانت مخلوقة، وإنّما تفارق¹⁴¹ البدن ويبقى¹⁴² حية فاهمة كما كانت، والدلائل التقليدية دالة على أنّها لا يموت عند المفارقة عن البدن. وقالوا الموت إنّما يطّره¹⁴³ على الأبدان لا على الأرواح. والصحيح من المذهب أنّها تبقى بعد المفارقة حية فاهمة إلى نفخ الصعق، إلا أرواح الشهداء لإطلاق قول الله¹⁴⁴ تعالى: (فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ) [الزمر، 68/39].

وقال النبي عليه السلام:¹⁴⁵ "أرواح الشهداء ثنية الله في الأرض"¹⁴⁶ أي مستثناة من الصعق، داخلّة تحت قوله تعالى: (إلا من شاء الله) [الزمر، 68/39].

133 ب + رحمه الله.

134 ب: خالقه.

135 لم أجد من خلال بحثي ترجمة له.

136 ب: عليهم الصلاة والسلام.

137 ب - رحمه الله.

138 ب - وتعالى.

139 ب: أهل.

140 ب - رضي الله عنهم.

141 ب + عن.

142 ب: وبقيت.

143 ب: يطراء.

144 ب: قوله.

145 ب: صلى الله عليه وآله وسلم.

146 ورد هكذا: عن أبي هريرة (فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ) قال: هم الشهداء ثنية الله تعالى. انظر: الدر المنثور للسيوطي، 250/7.

وقال المفسرون: الحور وغلماں الجنة وحيوانات الجنة وحيوانات جهنم¹⁴⁷ صَعَقْتُهُمْ إِغْمَاءً لَا مَوْتَ، لِأَنَّهم خُلِقُوا لِلْبَقَاءِ، وَالْمَلَائِكَةُ وَالْإِنْسُ وَالْجِنُّ وَسَائِرُ الْحَيَوَانَاتِ يَمُوتُونَ؛ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ مَخْلُوقَاتِهِ.

{تمت بحمد الله ومنه.} 148

147 ب: النار.

148 ب – تمت بحمد الله ومنه. | ب + والحمد لله رب العالمين، وصلوات الله على نبينا محمد وصحبه أجمعين. تم كتابة رسالة الروح على يد العبد الضعيف المحتاج إلى رحمة ربه عبدالوهاب ابن محمود أحمد المراغي غفر الله له ولجميع المسلمين والمسلمات والمؤمنين والمؤمنات يا ذا الجلال والإكرام.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eĥâdiş 'alâ elsineti'n-nâs*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1352.
- Açikel, Yusuf. "Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir Hadis mi, Kelâm-ı Kibar mı?". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1998), 173-200. http://isamveri.org/pdfdrg/D01535/1998_5/1998_5_ACIKELY.pdf
- Âmirî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf. *el-Emed 'ale'l-ebed*. nşr. Ort K. Rusn. Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1399/1979.
- Arıcan, Mustafa. *Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî'nin Garîbü'l-Kur'ân Eserinin Tahkikli Neşri, Tanıtım ve Değerlendirme*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ateş, Süleyman. "Cüneyd-i Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneyd-i-bagdadi>
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbü'rî. *Tezkiretü'l-evliyâ'*. çev. Muhammed el-Asîlî el-Vüstânî eş-Şâfiî. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Dımaşk: Dâru'l-Mektebî li't-tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1430/2009.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'ârifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâlet el-Meârifu'l-Celîle, 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi's-Sürasi'l-'Arabî.
- Bereke, Abdülfettâh Abdullah. "Hakîm et-Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-et-tirmizi>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Şâhihu'l-Buhârî*. Pakistan/Karaçi: el-Büşrâ, 1437/2016.
- Çağrıncı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali>
- Dârî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî. *eṭ-Ṭabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Ĥanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dâr er-Rufâî, 1410/1989.
- Durusoy, Ali. *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Fârâbî. *el-Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayınları, 2021.
- Fârâbî. *Uyûnu'l-Mesâil*. thk. ve çev. Şerife Gürel. İstanbul: İnsan Yayınları, 2020.
- Fatiş, Emrullah. *Güncel İnanç Problemleri ve Analitik Çözümler*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2016.
- Haklı, Şaban. "Eş'arî ve Cüveynî'nin İnsan Anlayışı". *İnsan Nedir?*. ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer. 87-102. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.
- Harâitî, Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî. *İ'tilâlü'l-kulûb*. thk. Hamdî ed-Dimîrdâş. 2 Cilt. Suudi Arabistan Krallığı: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1420/2000.

Hatiboğlu, İbrahim. "Selmân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selman-i-farisi>

İbn Bâcce, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. es-Sâiğ. *Tedbîrü'l-mütevaḥḥid*. thk. Mâcid Fahrî. (*Resâ'ilü İbn Bâcce el-ilâhiyye* içinde). Beyrut: Dâru'n-Nehâri li'n-Neşr, 1991.

İbn Hallikân, Ebi'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zemân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1398/1972.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Ṭabaḳâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.

İbn Sînâ. *el-Adhaviyye fi'l-me'âd*. nşr. ve çev. Mahmut Kaya. (*Felsefe ve Ölüm Ötesi* içinde). İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

İbn Sînâ. *en-Necât*. thk. Abdurrahman 'Umeyra. Beyrut: Dâru'l-Ciyl, 1412/1992.

İbn Sînâ. *Risâle fi ma'rifeti'n-nefsi'n-nâtıḳati ve ahvâlihâ*. Birleşik Krallık: Müessesetü Hindâvî, 2018.

İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-taleb fi târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1408/1988.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Alî. *Şıfatü's-şafve*. thk. Tarık Muhammed Abdulmunim. 2 Cilt. İskenderiye: Dâru İbn Haldûn.

İbnü'l-Mübârek, Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî. *Kitâbü'z-Zühd (ve yelihi Kitâbü'r-Reḳâ'ik)*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425/2004.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafı Sirâcüddîn Ömer b. Alî. *Ṭabaḳâti'l-evliyâ*. thk. Nüreddîn Şerîbe. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1415/1994.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk . *Hilyetü'l-evliyâ ve ṭabaḳâti'l-aşfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1416/1996.

İsmail, Mühennem. *Rükneddin es-Semerkandî'nin "Telhisü Camii'l-Usul" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kandemir, M. Yaşar. "Saîd b. Müseyyeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-b-museyyeb>

Kara, Ömer. "Râğıb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ragib-el-isfahani>

Kaş, Murat. "Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İnsanî Nefs". *İnsan Nedir?*. ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer. 201-242. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Hanefî. *el-Cevâhirü'l-muḍıyye fi ṭabaḳâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Dâru Hicr, 1413/1993.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye, 1368/1949.

Kutluer, İlhan. “Sühreverdî, Maktûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-maktul>

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Bedreddîn Ebû Firâs en-Ne'sânî. Mısır: Dâru's-Saâde, 1324.

Mert, Muhit. *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelamî Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Molla Sadrâ, Molla Sadrüddîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî. *el-Hikmetü'l-müte'âliye fî esfâri'l-'akliyyeti'l-erba'a*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi's-Sûrasi'l-'Arabî, 1410/1990.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Şahîh-i Müslim*. nşr. Nazar b. Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâr Tiba li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1427/2006.

Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2002.

Okuyan, Mehmet. “Necmeddîn-i Dâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-daye>

Öngören, Reşat. “İbn Atâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ata>

Öngören, Reşat. “Mecdüddin el-Bağdâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecdüddin-el-bagdadi>

Özel, Ahmet. “Semerkandî, Muhammed b. Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-muhammed-b-yusuf>

Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Sâbûnî, Nûreddin. *el-Müntekâ min 'işmeti'l-enbiyâ*. thk. ??? y. ???, Dâru İbni Hazm, ???.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.

Saffâr, Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil el-Buhârî. *Telhîşü'l-edille li-kavâ'idî't-tevhîd*. thk. Angelika Brodersen. Beyrut: el-Ma'hedu'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şerkiyye, 1432/2011.

Semerkandî, Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed. *Risâle fi'r-râh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 000933, 102a-106b.

Semerkandî, Ebû Muhammed Rükneddin Ubeydullah b. Muhammed. *el-'Akîdetü'r-Rükniyye fî şerhi lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah*. thk. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 1429/2008.

Semerkandî, Rükneddin Ubeydullah. *Câmiu'l-usûl fî beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye fî usûli'l-fikh*. thk. İsmet Garibullah Şimşek. 2 Cilt. Ankara: TDV İSAM Yayınları, 1442/2021.

Semerkandî, Rükneddin Ubeydullah. *Kalp Terbiyesi ve Tecelliler: Kalb-i Melekût*. çev. Kesedarzâde İsmail Fethi. yayına hazırlayan: Ahmet Burhan Kara. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2023.

Semerkindî, Rükneddin. *el-Ḳavâ'idü'l-fıkhıyye*. "Kitâbü el-Ḳavâ'idi'l-fıkhıyye li'ş-Şeyh Rükneddîn es-Semerkindî dirâsetün ve tahkik". thk. Osman Mahmud Saîdullah-Mevlûd Muhammed İbrahim. *Mücelletü el-Câmi'ati'l-Irakıyye* 55/3 (1444/2022), 173-201.

Semerkindî, Rükneddin. *fi ma'rifeti'l-insân*. "Rükneddin es-Semerkindî'nin 'fi Ma'rifeti'l-İnsân/İnsanı Bilme Üzerine' Adlı Risalesi: Tahlil ve Tahkik". thk. Mustafa Vacid Ağaoğlu. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 40-67. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2973139>

Sinanoğlu, Mustafa. "Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ubeydullah-b-muhammed>

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzi', 1432-1433/2011.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîrû't-Taberî: Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.

Tay, Ömer. "Ubeydullâh b. Muhammed b. Abdilazîz es-Semerkindî'nin Risâle fi'r-rûh Adlı Eseri Bağlamında Ruh Anlayışı". *Sufiyye* 14 (Haziran 2023), 41-58. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3073148>

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Türker, Ömer. *İslam Düşünce Gelenekleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Uludağ, Süleyman. "Cüneydiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuneydiyye>

Uludağ, Süleyman. "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuseyri-abdulkerim-b-hevazin>

Üzüm, İlyas. "Saffâr, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/saffar-ebu-ishak>

Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad. *Mir'âtü'l-cinân*. nşr. Halîl el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İsmetü'l-Enbiyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ağustos 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismetul-enbiya>

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Sühreverdî, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-sehabeddin>

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaût. 29 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.

Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'ilm li'l-Melâyîn, 2002.